

ਡਿਸਟੈਂਸ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਕਲਾਸ : ਬੀ.ਏ. ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ

ਲੋਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ

ਪੇਪਰ : (ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ)

ਸਮੈਸਟਰ ਦੂਜਾ

ਮੀਡੀਅਮ : ਪੰਜਾਬੀ

ਯੂਨਿਟ : 2

ਪਾਠ ਨੰ.

- 2.1 : ਗਵਰਨਰ
- 2.2 : ਰਾਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ, ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ
- 2.3 : ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ
- 2.4 : ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ
- 2.5 : ਰਾਜ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ - ਹਾਈ ਕੋਰਟ

Department website : www.pbidde.org

ਗਵਰਨਰ (Governor)

ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੰਘੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਹਰੇਕ ਰਾਜ ਵਿਚ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਇਹ ਇਕ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਸਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਦੀ ਰਾਜਪਾਲ (Governor) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਰਾਜਪਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਵੀ ਰਾਜਪਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਰਾਜ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਮੁੱਖੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹੀ ਰਾਜ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 1935 ਦੇ ਐਕਟ ਅਧੀਨ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ ਪਰ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਂ ਮਾਤਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਨੇ ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਚੋਣ ਸਿੱਧੀ (Direct) ਰੱਖੇ ਜਾਣ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸੰਸਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣੇ ਸਨ। ਸਿੱਧੀ ਚੋਣ ਨਾਲ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਟੱਕਰ ਦਾ ਡਰ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਮੌਜੂਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਧੀਨ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ, ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ।

ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ (Appointment of the Governor) : ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ (Constituent Assembly) ਵਿਚ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਦੁਆਰਾ ਜਾਂ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੇ ਜਾਣ ਦੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਰਚਣਹਾਰਿਆਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸੁਝਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਗਵਰਨਰਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਗਵਰਨਰ-ਜਨਰਲ (Governor General) ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਤੇ ਹੀ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ (Conventions relating to the appointment of Governor) : ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਦੋ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸਮੇਂ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦਾ ਰਾਜਪਾਲ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਰਾਜ ਦਾ ਵਾਸੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਦਲ ਹਿੱਤਾਂ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ

1. Art. 153 "There shall be a Governor for each State provided that nothing in this Article shall prevent the appointment of the same person as Governor for two or more States."
2. Art. 155 "The Governor of a State shall be appointed by the President."

ਲਈ ਬੜੀ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਰਵਾਇਤ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਰਾਜ ਦਾ ਰਾਜਪਾਲ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਹ ਵਾਸੀ ਹੋਵੇ। ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਈ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦਾ ਰਾਜਪਾਲ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਐਚ.ਸੀ. ਮੁਕਰਜੀ, (Dr. H.C. Mukerji), ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਉੱਜਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੈਸੂਰ ਵਿਚ ਐਲ.ਐਚ. ਜੇ. ਵੁਡਿਅਰ (L.H.J. Woddyar) ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਜਮਾਂਦਰੂ ਨਿਵਾਸੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਦੂਸਰੀ ਰਵਾਇਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਕੋਲੋਂ ਸਲਾਹ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦਾ ਰਾਜਪਾਲ ਨਿਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਕਰਕੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਪਦਵੀ ਖਾਲੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਰਾਜ ਦੀ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਨੂੰ ਕਾਰਜਵਾਹਕ ਰਾਜਪਾਲ (Acting Governor) ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਯੋਗਤਾਵਾਂ (Qualifications) : ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਪਦਵੀ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ: (i) ਉਹ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਵੇ।

(ii) ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ 35 ਸਾਲ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਵੇ।

(iii) ਉਹ ਸੰਸਦ ਦਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਜੇਕਰ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੇ ਕਿਸੇ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਪਦ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਰਾਜਪਾਲ ਦਾ ਪਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਵਾਲਾ ਸਥਾਨ ਖਾਲੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

(iv) ਰਾਜਪਾਲ ਆਪਣੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤੀ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਕਿਸੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਪਦਵੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ।

ਮਿਆਦ (Term) : ਰਾਜਪਾਲ ਆਪਣੇ ਪਦ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।¹ ਸਾਧਾਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਦ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਕੋਈ ਦੂਸਰਾ ਰਾਜਪਾਲ ਪਦ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਨ ਲਵੇ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਹਰਿਆਣਾ ਰਾਜ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਸੀ.ਬੀ.ਐਨ. ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਮਿਆਦ ਖਤਮ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਕਾਫੀ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਆਪਣੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਤੰਬਰ 1967 ਵਿਚ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਦਿਨ 26 ਮਾਰਚ, 1976 ਤੱਕ ਉਹ ਇਸ ਪਦਵੀ ਤੇ ਕਾਇਮ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਾਜਪਾਲ ਆਪਣੀ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਮਿਆਦ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਹ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਪਾਲ ਵਿਰੁੱਧ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਜਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਸਦ ਮਹਾਂਦੋਸ਼ (Impeachment) ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਨਹੀਂ ਚਲਾ ਸਕਦੇ। ਇਥੇ ਇਹ ਵੀ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਇਕ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਤਬਦੀਲੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਤਨਖਾਹ ਅਤੇ ਭੱਤੇ (Salary and Allowances) : ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਭੱਤੇ ਅਤੇ ਤਨਖਾਹ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਹਰੇਕ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ 36,000 ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਤਨਖਾਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮੁਫਤ ਸਰਕਾਰੀ ਕੋਠੀ ਅਤੇ ਹੋਰ

1. Art. 156 "The Governor shall hold office during the pleasure of the President."

ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭੱਤੇ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਭੱਤੇ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਨਹੀਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਾਜ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਤੇ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਅਤੇ ਭੱਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸੰਚਿਤ ਨਿਧੀ ਵਿੱਚੋਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਮਤਦਾਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਅਤੇ ਭੱਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਸਮੇਂ ਘਟਾਏ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ।

ਨਿਆਇਕ ਸਹੂਲਤਾਂ (Judicial Immunities) : ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਿਆਇਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

- (i) ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਦ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਸੇ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਉੱਤਰਦਾਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- (ii) ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਫੌਜਦਾਰੀ ਮੁਕੱਦਮਾ ਨਹੀਂ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।
- (iii) ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਅਦਾਲਤ ਵਲੋਂ ਆਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।
- (iv) ਨਿੱਜੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦੀਵਾਨੀ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅਗੇਤਰੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਰਾਜਪਾਲ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜ

(Powers and Functions of the Governor)

ਰਾਜਪਾਲ ਰਾਜ ਸੰਬੰਧੀ ਲਗਭਗ ਉਹ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਿਕ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਪਾਲ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Executive Powers)

ਰਾਜਪਾਲ ਰਾਜ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਮੁਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਹ ਆਪ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਦੀਆਂ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ-ਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।

ਰਾਜਪਾਲ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

- (i) ਰਾਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਰਾਜਪਾਲ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਵੀ ਰਾਜਪਾਲ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਕਿਸੇ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਵਿੱਚੋਂ ਬਰਤਰਫ (dismiss) ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (ii) ਰਾਜ ਦੇ ਐਡਵੋਕੇਟ ਜਨਰਲ, ਰਾਜ ਲੋਕ-ਸੇਵਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਵੀ ਰਾਜਪਾਲ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਦੀ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ (High Court) ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਸਲਾਹ ਜ਼ਰੂਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।
- (iii) ਰਾਜਪਾਲ ਰਾਜ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਸੰਬੰਧੀ ਮੰਤਰੀ-ਪਰਿਸ਼ਦ ਕੋਲੋਂ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਸੰਬੰਧੀ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਹਰ ਫੈਸਲੇ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਕਰਤੱਵ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਇਕ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ, ਸਮੁੱਚੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ

ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ।

- (iv) ਬਿਹਾਰ, ਉੜੀਸਾ ਅਤੇ ਮੱਧ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪੱਛੜੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਦਾ ਵਿਭਾਗ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਜਾਵੇ।
- (v) ਜੇਕਰ ਰਾਜ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਜ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਾਉਣਾ ਸੰਭਵ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਭੇਜਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਰਿਪੋਰਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸੰਕਟਕਾਲੀਨ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰਕੇ ਰਾਜ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਰਾਜ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਮੁੱਖੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਰਾਜਪਾਲ ਰਾਜ ਦਾ ਅਸਲੀ ਸ਼ਾਸਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਧਾਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Legislative Powers)

ਰਾਜਪਾਲ ਭਾਵੇਂ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ-ਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਦਨ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਅੰਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਪਾਲ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਧਾਨਿਕ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੀ ਵਿਧਾਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਨਿਕਟ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀਆਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਧਾਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਇਹ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਧਾਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਇਸ ਲਈ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਕੇ ਰਾਜਪਾਲ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ।

- (i) ਰਾਜਪਾਲ ਜਦੋਂ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਯੋਗ ਸਮਝੇ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ-ਮੰਡਲ ਦਾ ਸਮਾਗਮ ਬੁਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਪਾਬੰਦੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਇਜਲਾਸ ਦੀ ਆਖਰੀ ਤਾਰੀਖ ਅਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਇਜਲਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤਾਰੀਖ ਵਿਚਕਾਰ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਨਾ ਬੀਤਿਆ ਹੋਵੇ।
- (ii) ਰਾਜਪਾਲ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਇਕ ਸਦਨ ਨੂੰ ਸਥਗਿਤ (Adjourn) ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੂੰ ਵੀ ਭੰਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (iii) ਰਾਜਪਾਲ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਦਨ ਵਿਚ ਜਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਵਿਧਾਨ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (iv) ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਮਗਰੋਂ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੇ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਸਾਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਰਾਜਪਾਲ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਇਜਲਾਸ ਬੁਲਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਮੰਤਵ ਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ।
- (v) ਰਾਜਪਾਲ ਵਿਧਾਨ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਸੰਦੇਸ਼ ਭੇਜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ-ਮੰਡਲ ਅਜਿਹੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- (vi) ਰਾਜਪਾਲ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਪਰਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਧਾਨ ਪਰਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਰਾਜਪਾਲ ਵਲੋਂ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਲੋਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ

ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

- (a) ਵਿਧਾਨ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੇ ਕੁੱਲ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ $1/3$ ਭਾਗ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ,
- (b) $1/12$ ਭਾਗ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਗਰੈਜੂਏਟਾਂ ਦੁਆਰਾ।
- (c) $1/12$ ਭਾਗ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੁਆਰਾ,
- (d) $1/8$ ਭਾਗ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਧਾਨ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੇ ਬਾਕੀ ਮੈਂਬਰ ਰਾਜਪਾਲ ਦੁਆਰਾ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਭਾਵ 37% ਮੈਂਬਰ।
- (vii) ਜੇਕਰ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਰਾਇ ਵਿਚ ਐਂਗਲੋ ਇੰਡੀਅਨ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਈ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਇਸ ਜਾਤੀ ਦਾ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (viii) ਜਦੋਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਸਪੀਕਰ ਅਤੇ ਡਿਪਟੀ ਸਪੀਕਰ ਦਾ ਪਦ ਖਾਲੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਰਾਜਪਾਲ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਨ ਲਈ ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਨਿਯਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤਕ ਸਦਨ ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਚੋਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।
- (ix) ਜੇਕਰ ਵਿਧਾਨ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਉਪ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀ ਪਦਵੀ ਖਾਲੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਰਾਜਪਾਲ ਸਦਨ ਦੀਆਂ ਬੈਠਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤਕ ਵਿਧਾਨ ਪਰਿਸ਼ਦ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀ ਚੋਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦੀ।

ਰਾਜਪਾਲ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਧਾਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ :

- (i) ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਬਿੱਲ ਰਾਜ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਰਾਜਪਾਲ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਸੰਦੇਸ਼ ਸਹਿਤ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਰਾਜਪਾਲ ਵਲੋਂ ਵਾਪਸ ਕੀਤਾ ਬਿੱਲ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੁਬਾਰਾ ਪਾਸ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਅਜਿਹੇ ਬਿੱਲਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਰਾਖਵੇਂ ਵੀ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਰਾਜ ਦੀ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋਣ।
- (ii) ਕੋਈ ਵੀ ਵਿੱਤ ਸੰਬੰਧੀ ਬਿੱਲ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਅਗੇਤਰੀ ਆਗਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।
- (iii) **ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ (Power of Issuing Ordinance) :** ਜਦੋਂ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦਾ ਸਮਾਗਮ ਨਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਵੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਰਾਜਪਾਲ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ (Ordinance) ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਬਣਾਏ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ ਕਿ ਗਵਰਨਰ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਨੂੰ

ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦਾ ਸਮਾਗਮ ਜਿਸ ਮਿਤੀ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਹੋਵੇਗਾ ਉਸ ਮਿਤੀ ਤੋਂ 6 ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਦੀ ਮਿਆਦ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਹਨਾਂ 6 ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਸਦਨ ਉਸ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰੱਦ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਉਸ ਮਿਤੀ ਤੋਂ ਰਦ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਜਿਸ ਮਿਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਸਦਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪਾਸ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਦੂਜਾ ਸਦਨ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਹ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੀ ਬੈਠਕ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮਿਤੀ ਤੋਂ 6 ਹਫ਼ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ।

- (iv) ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਮੰਤਰੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਣ ਲਈ ਰਾਜਪਾਲ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵਿੱਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Financial Powers)

ਵਿੱਤੀ ਸਾਲ ਦੇ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਜਪਾਲ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਲ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨਿਤ ਖਰਚੇ ਅਤੇ ਆਮਦਨ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਰਸ਼ਿਕ ਵਿੱਤੀ ਵਿਵਰਣ (Annual Financial Statement) ਅਕਸਰ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਵੀ ਧਨ ਬਿੱਲ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਆਗਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਰਾਜ ਦੀ ਅਚਨਚੇਤ ਵਿਧੀ (Contingency Fund of State) ਉੱਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਚਨਚੇਤ ਖਰਚੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਕਮ ਖਰਚ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਜਿਹੇ ਖਰਚੇ ਦੀ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ-ਮੰਡਲ ਪਾਸੋਂ ਮਗਰੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਨਿਆਇਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Judicial Powers)

ਰਾਜਪਾਲ ਕਿਸੇ ਦੋਸ਼ੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਸਜ਼ਾ ਨੂੰ ਘਟਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਕੇਵਲ ਉਹਨਾਂ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਮੁਆਫ਼, ਘੱਟ ਜਾਂ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਕਾਰਣ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ।

ਰਾਜਪਾਲ ਦੀਆਂ ਸਵੈ-ਇਛੁਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ

(Discretionary Powers of the Governor)

ਰਾਜਪਾਲ ਦੀਆਂ ਸਵੈ-ਇਛੁਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ :

1. **ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸੰਬੰਧੀ (In regard to the appointment of Chief Minister)** : ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਬਹੁਮਤ ਦੇ ਨੇਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਆਮ ਚੋਣ ਮਗਰੋਂ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦਲ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਬਹੁਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਵਿਰੁੱਧ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪਾਸ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ ਦੇ ਦੇਵੇ, ਜਾਂ ਸ਼ਾਸਕ ਦਲ ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਪੈ ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ ਦੇ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਰਾਜਪਾਲ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਦੁਆਰਾ ਅਜਿਹੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਪਦਵੀ ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਬਹੁਮਤ ਦਲ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਨੇਤਾ ਦੀ ਚੋਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ। ਇਹ ਗੱਲ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਬਹੁਮਤ ਸਮਰਥਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ

ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ।

2. **ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਸੰਬੰਧੀ (With regard to the formation of the Council of Ministers)** : ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਦਲ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਬਹੁਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਦਲ ਬਹੁਮਤ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦਲ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨਾ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। 19 ਮਈ, 1982 ਨੂੰ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਨੂੰ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਬਹੁਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਵਿਧਾਨਿਕ ਦਲ ਦੇ ਨੇਤਾ ਸ੍ਰੀ ਭਜਨ ਲਾਲ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ 30 ਜੂਨ, 1987 ਤੱਕ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਬਹੁਮਤ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋੜਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1992 ਵਿਚ ਅਯੁਧਿਆ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਸੇ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਤੇ ਉਥੇ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ 356 ਆਰਟੀਕਲ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਡਿਸਮਿਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

3. **ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਅਸਫਲ ਹੋਣ ਸੰਬੰਧੀ (Failure of the Constitutional Machinery)** : ਰਾਜ ਵਿਚ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਅਸਫਲ ਹੋਣ ਸੰਬੰਧੀ ਰਾਜਪਾਲ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਅਕਸਰ ਨਿੱਜੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਜਦੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਰਿਪੋਰਟ ਭੇਜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਉਸਨੂੰ ਸਲਾਹ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਮੰਤਰੀ ਅਕਸਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸੰਚਾਲਨ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਾਸਨ ਗੱਦੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥੋਂ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ।

4. **ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਨਾ (Dissolving the Legislative Assembly)**: ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵਗਰਨਰ ਕੋਲੋਂ ਇਹ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਭੰਗ ਕਰੇ, ਪਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਬਹੁਮਤ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜਨਤਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਮੰਡਲ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਸਾਥੀ ਮੈਂਬਰ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਨਿੱਜੀ ਜਾਂ ਦਲ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਧਨ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਰਾਜਪਾਲ ਜਨਤਾ ਦੀ ਰਾਇ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

5. **ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ (Dismissing the Ministry)**: ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਬਹੁਮਤ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਤਿਆਗ-ਪੱਤਰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰੇ ਜਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦਾ ਬਹੁਮਤ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਸਮਾਗਮ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਰਾਜਪਾਲ ਅਜਿਹੇ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਹਟਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੇਕਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਲ-ਬਦਲੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਡਾਵਾਂ-ਡੋਲ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਵੀ ਗਵਰਨਰ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਬਰਤਰਫ (Dismiss) ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। 2 ਜੁਲਾਈ, 1984 ਨੂੰ ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਜਗਮੋਹਨ ਨੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਡਾ. ਫਾਰੂਕ ਅਬਦੁੱਲਾ ਨੂੰ ਬਰਤਰਫ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਲ ਦੇ 13 ਮੈਂਬਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਡਾ. ਅਬਦੁੱਲਾ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਬਹੁਮਤ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਗੁਆ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਮਿ.ਜੀ. ਐਮ. ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ

ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਬਹੁਮਤ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਸ੍ਰੀ. ਜੀ. ਐਮ. ਸ਼ਾਹ ਨੇ 31 ਜੁਲਾਈ, 1984 ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਬਹੁਮਤ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ 16 ਅਗਸਤ, 1984 ਨੂੰ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਲਾਲ ਨੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਐਨ.ਟੀ.ਰਾਓ ਨੂੰ ਡਿਸਮਿਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਲ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਸਮਰਥਨ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ। ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਸ੍ਰੀ. ਐਨ.ਵਾਸਕਰ ਰਾਓ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇਹ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਹ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਬਹੁਮਤ ਸਿੱਧ ਕਰਨ।

ਰਾਜਪਾਲ ਦੀਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸਵੈ-ਇਛਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਸਵੈ-ਇਛਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ :

- (i) ਰਾਜਪਾਲ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲਈ ਰਾਖਵਾਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਵੰਗਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।
- (ii) ਰਾਜਪਾਲ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਕੋਲੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਇਹ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਕਰਤਵ ਹੈ ਕਿ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਸੰਬੰਧੀ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦਾ ਰਹੇ।
- (iii) ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਇਕ ਵਾਰੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (iv) ਰਾਜਪਾਲ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਨਿਰਣਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਪਾਲ ਕੇਵਲ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਉੱਤਰਦਾਇ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਜਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਸਦ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਮਹਾਂਦੋਸ਼ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਨਹੀਂ ਚਲਾ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਰਾਜਪਾਲ ਰਾਜ ਦਾ ਅਸਲੀ ਸ਼ਾਸਕ ਬਣ ਜਾਵੇ। ਮਿਸਟਰ ਟੋਪੇ ਅਨੁਸਾਰ “ਜੇ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਮੁੱਖੀ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ, ਸਗੋਂ ਰਾਜ ਦਾ ਅਸਲੀ ਹਾਕਮ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ।” ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਮੁੱਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਸਲੀ ਸ਼ਾਸਕ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਣ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਹ ਸੰਸਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਮੁੱਖੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਅਸਲੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਸਥਿਤੀ (Position of the Governor)

ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਮੁੱਖੀ (A Powerful Executive Head) : ਰਾਜਪਾਲ

1. The Governor of a State if supported by the President of India can become a ruler of the State in the real sense of the term. He may no longer be a Constitutional Head.
-T.K. Torpey
2. "The powers of the Governor will be so limited, so nominal, his position so ornamental that, Governor has no function which he is required to perform in his discretion or in his individual judgement."
-Dr. Ambedkar

ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਜੇਕਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਉਪਬੰਧ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਰਚਣਹਾਰਿਆਂ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਸੰਬੰਧੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਜ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹੀ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਰਾਜਪਾਲ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਰਾਜਪਾਲ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦਾ ਸਮਾਗਮ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਭੰਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕੋਈ ਵੀ ਬਿੱਲ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜਦੋਂ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦਾ ਸਮਾਗਮ ਨਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਰਾਜਪਾਲ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਧਨ ਬਿੱਲ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਅਗੇਤਰੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 163 ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਉਹ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਵੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਇਸ ਅਨੁਛੇਦ ਤੋਂ ਇਕ ਸਲਾਹਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਉਪਬੰਧਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਸੰਬੰਧੀ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਕਾਰਜਕਾਰੀ, ਵਿਧਾਨਿਕ, ਨਿਆਂਇਕ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ।

ਇਕ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਮੁੱਖੀ (A Constitutional Head) : ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਉਪਬੰਧਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ, ਪਰ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਅਸਲੀ ਸਥਿਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਬੇਅੰਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲਈ ਵੀ ਇਕ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਰਾਜਪਾਲ ਲਈ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੀ ਸਲਾਹ ਮੰਨਣ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਾਰਾ ਅੰਕਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਪਰੰਤੂ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਉਹਨਾਂ ਸਭ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਸਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਅਸੀਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਰਾਜ ਬਣਤਰ ਤੋਂ ਲਿਆ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਸਭ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਸਲਾਹ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜਪਾਲ ਰਾਜ ਦਾ ਅਸਲੀ ਸ਼ਾਸਕ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਇਕ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਮੁੱਖੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਰਚਣਹਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਜਨਤਾ ਦੁਆਰਾ ਜਾਂ ਵਿਧਾਨ-ਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਚੋਣ ਦੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਆਸਟਰੇਲੀਆ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਇਸੇ ਲਈ ਅਪਣਾਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਰਾਜਪਾਲ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਮੁੱਖੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕੇ। **ਡਾਕਟਰ ਅੰਬੇਦਕਰ ਨੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਦਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ** “ਰਾਜਪਾਲ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਸੀਮਿਤ ਤੇ ਨਾ ਮਾਤਰ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬੜੀ ਦਿਖਾਵੇ ਵਾਲੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਹ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਰਜ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਜਾਂ ਨਿਰਣੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ।” ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ **ਮਿਸਟਰ ਐਮ. ਵੀ. ਪਾਇਲੀ (Mr. M.V. Pylee)** ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਤਰਦਾਈ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਸਲਾਹ ਅਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਤਕ ਰਾਜਪਾਲ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਆਉਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕੇ।

1. "When a Cabinet composed of popular Ministers collectively responsible to the Legislature is there to aid and advise the Governor in the discharge of his functions, occasions are almost non-existent for him to overrule the act in manner contrary to their advice."

-M.V. Pylee

ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਮੁੱਖੀ ਹੋਣ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਪਦ ਬਿਲਕੁਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਸਲਾਹ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਰਾਜਪਾਲ ਰਾਜ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਸਲਾਹ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀਆਂ ਸਵੈ-ਇੱਛਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Discretionary Powers) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ (As a Representative of Central Government)

ਰਾਜਪਾਲ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗ ਸੰਘਵਾਦ (Co-operative Federalism) ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਪਦਵੀ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਕੜੀ ਹੈ ਜੋ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਈ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ੇਦ 355 ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਰਾਜ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲੇ ਹਮਲੇ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗੜਬੜ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਕਿ ਹਰੇਕ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਸੰਘ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕਰਤਵ ਹੈ।² ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਸੰਸਥਾ, ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਲਾਗੂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਲਾਹ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਲਾਹ ਤੇ ਹੀ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਲਾਹ ਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ-ਮੰਡਲ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਦੋਂ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਅਤੇ ਪਦਵੀ ਉੱਤੇ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣਾ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਰਾਜਪਾਲ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਰਣਾ ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਲੈਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਨਿਰਣਾ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਉਪਰ ਹੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਜਪਾਲ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਰਾਜ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਰਾਜਪਾਲ ਰਾਜ ਦਾ ਅਸਲੀ ਸ਼ਾਸਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ (Evaluation of the role of Governor)

ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸਥਿਤੀ ਕਾਫੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਹੈ। 1967 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਕਈ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਜੁਲੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਦਲ-ਬਦਲੀ ਵੀ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰਾਂ ਉੱਤੇ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਮਿਲੀਆਂ ਜੁਲੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਖਤਰਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਨੇ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਸਵੈ ਇੱਛਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਜਿਹੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਕ ਦਲ

It shall be the duty of the Union to protect every state against external aggression and internal disturbance and ensure that the Governance of every state is carried on in accordance with the provisions of the constitution."
-Article 355

ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। 1967 ਮਗਰੋਂ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਕਠੋਰ ਆਲੋਚਨਾ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲਾਂ ਨੇ ਅਕਸਰ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਇਆ ਕਿ ਰਾਜਪਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਸਵੈ-ਇਛੁਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਨਰੀਖਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਕਿ ਇਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਨੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਕ ਦਲ ਦੇ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ ਜੋ ਕੁਝ ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਦੀ ਪੱਖਪਾਤੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਰੋਧੀ ਦਲਾਂ ਦਾ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਰਾਜਪਾਲ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਕ ਦਲ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਵਰਤਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲਾਂ ਤੇ ਸਾਰੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਠੀਕ ਨਾ ਹੋਣ, ਪਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸ਼ੰਕਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਸੰਦੇਹ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀਆਂ ਆਯੋਗ (Sarkaria Commission) ਨੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਪਦਵੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ :

- (i) ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲਈ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- (ii) ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- (iii) ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਰਾਜਪਾਲ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- (iv) ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਨਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।
- (v) ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਆਮ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਸ ਰਾਜ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਾਗ ਨਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇ।
- (vi) ਜਿਸ ਰਾਜ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਹੋਵੇ ਉੱਥੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਕ ਦਲ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਨਿਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

(vii) ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਤਾਂ ਹੀ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਠੋਸ ਤੱਥ ਅਤੇ ਸਬੂਤ ਹੋਣ। ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਸਾਰੇ ਤੱਥ ਉਸ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੀ ਰਿਪੋਰਟ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਭੇਜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਗਵਰਨਰਾਂ ਨੇ ਪੱਖ-ਪਾਤੀ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਸਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਮੁੱਖੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਮੁੱਖੀ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਜੇਕਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਮੁੱਖੀ ਦੀ ਹੋਂਦ

ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਸ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਮੌਜੂਦਾ ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਡਾ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੰਸਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਪਦਵੀ ਸੰਬੰਧੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ :

1. **ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ (Appointment of able person)**
2. **ਗਵਰਨਰਾਂ ਦੀ ਇੱਛੁਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਿਵਸਥਾ (Clear Provision of the Discretionary Powers of the Governor)**
3. **ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਹਟਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ (Method for removal of the Governor)** : ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਾਰਜ-ਕਾਲ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਹਟਾਉਣ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਧੀ ਖਤਮ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੇ ਗਵਰਨਰਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਨਪੁਤਲੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗਵਰਨਰਾਂ ਨੂੰ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਹਟਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕੇਵਲ ਸੰਸਦ ਕੋਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਣੀ ਵਧੇਰੇ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਸਦਨ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਕੁਲ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਦੋ-ਤਿਹਾਈ ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਗਵਰਨਰ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪਾਸ ਕਰ ਦੇਣ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਉਸ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਹਟਾ ਦੇਵੇਗਾ।; ਸਾਡੇ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਉੱਤਰਦਾਇਤਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸੰਸਦ ਪ੍ਰਤੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਉਪਰੋਕਤ ਸੁਝਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਡਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਇਸ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਜੋ ਰਾਜ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕੇ।

ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ

ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ (Chief Minister)

ਸਾਡੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 164 ਦੁਆਰਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦਾ ਆਗੂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਢੰਗ ਬਿਲਕੁਲ ਉਹੋ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਸੰਘੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਆਮ ਕਰਕੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਲ ਦਾ ਨੇਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦਲ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਬਹੁਮਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਗਵਰਨਰ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਸੂਝ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਥਾਈ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਦਲ ਮਿਲ ਕੇ ਮਿਲੀ ਜੁਲੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ 1967 ਅਤੇ ਫਿਰ 1969 ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਅਤੇ ਜਨਸੰਘ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨੇਤਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾ ਮੰਨੀ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਨੂੰ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਬੁਲਾਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਮੌਕੇ ਉਪਰ ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਬਾਦਲ ਮੰਤਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ ਰੂਲਿੰਗ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਨਾ ਬੁਲਾਉਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣ ਦਾ ਘੱਟ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਗਵਰਨਰ ਬਦੇਬਦੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣਾ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਨਾਲ ਟਿਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ। ਹਾਂ ਜੇ ਦਲ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਸਥਾਈ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾ ਸਕੇ ਜਾਂ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਗੜਬੜ ਪੈ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਮੰਡਲ ਸਥਾਈ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕੇ ਤਾਂ ਗਵਰਨਰ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਰਾਜ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਉਸ ਰਾਜ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸ਼ਾਸਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ 1967 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚੋਂ, ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਮੁੜ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਪਰ ਕਈ ਵਾਰ ਗਵਰਨਰ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਵੇਕੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਰਘੜੇਗ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਚ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਵੰਬਰ 1983 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਥਿਤੀ ਖਰਾਬ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਸਸਪੈਂਡ (Suspend) ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਆ ਗਈਆਂ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਸ੍ਰੀ ਐਸ.ਐਸ. ਰੇਅ ਨੇ 18 ਮਈ, 1987 ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਰਾਜ ਵਿਚ ਲਾਅ ਐਂਡ ਆਰਡਰ ਦੀ ਮਾੜੀ ਸਥਿਤੀ ਲਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬਹੁਮਤ ਸਰਕਾਰ (ਬਰਨਾਲਾ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ) ਬਰਖਾਸਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਿਪੋਰਟ ਭੇਜੀ ਤੇ ਤੁਰੰਤ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਕਰਾਇਆ। ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕੀ ਤਦ ਇਹ ਕਿਆਵੇ ਲਗਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਬਰਾੜ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਕੁਝ ਚਿਰ ਰਹੇਗੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਆਰਟੀਕਲ 356 ਰਾਹੀਂ ਬਰਖਾਸਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਾਂਗਰਸ ਹਾਈ ਕਮਾਂਡ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਫੈਸਲੇ ਰਾਹੀਂ ਸ੍ਰੀ ਬਰਾੜ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਭੱਠਲ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਅਸੈਂਬਲੀ ਚੋਣਾਂ ਦੌਰਾਨ ਸਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਅਤੇ ਬੀ.ਜੇ.ਪੀ. ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਸਰਕਾਰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਬਾਦਲ ਦੀ ਸਰਪਰਸਤੀ ਅਧੀਨ ਬਣੀ।

ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Powers of the Chief Minister)

ਰਾਜ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਕੰਮ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸੰਘੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ :

1. ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦਾ ਨੇਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ।
2. ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦਾ ਨੇਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ।
3. ਆਪਣੇ ਦਲ ਦਾ ਨੇਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ।
4. ਗਵਰਨਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਲਾਹਕਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ।

1. ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦਾ ਨੇਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ (As Leader of the Council of Ministers)

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ੇਦ 164 ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦਾ ਨੇਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਚੁਣਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦਾ ਕੰਮ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਅਦਲਾ-ਬਦਲੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀਆਂ ਬੈਠਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਹਰ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਇਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਉਸ ਲਈ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਵਿਚੋਂ ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ ਦੇ ਦੇਵੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਉਸ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ ਦੇ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਹੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਲੂ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਤੋੜ ਵੀ ਸਕਦਾ ਹੈ।

2. ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਨੇਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ (As a Leader of Legislative Assembly)

ਗਵਰਨਰ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਪਦ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦਾ ਵੀ ਨੇਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਪੀਕਰ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭਾ ਵਿਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ।

3. ਆਪਣੇ ਦਲ ਦਾ ਨੇਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ (As a Leader of Party)

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਜਿਸ ਦੀ ਬਹੁ-ਸੰਮਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਨੇਤਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਆਪਣੇ ਦਲ ਦਾ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਦਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਨੇਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਉਸ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ।

4. ਗਵਰਨਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਲਾਹਕਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ

ਰਾਜ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਹੀ ਗਵਰਨਰ ਦਾ ਸਲਾਹਕਾਰ ਹੈ। (1) ਕਾਨੂੰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੇ ਸਭ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। (2) ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਰਾਜ ਸੰਬੰਧੀ ਹਰ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। (3) ਗਵਰਨਰ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਰਾਜ ਲੋਕ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ, ਐਡਵੋਕੇਟ ਜਨਰਲ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਉਪ ਕੁਲਪਤੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜ਼ਿਲਾ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਾਣ ਅਤੇ ਉਪਾਧੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ।

ਉਪਰਲੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਜਨਤਾ ਦਾ ਨੇਤਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਤਾਘ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਨਿਵਰਤੀ ਲਈ ਰਾਜ ਦੇ ਲੋਕ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਵਲ ਹੀ ਤਕਦੇ ਹਨ।

ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਗਵਰਨਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। (1) ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ। ਜਿਹੜਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਚੰਗੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਾਲਾ ਤੇ ਸਿਆਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਸਹਿਯੋਗ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਦਵੀ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਉੱਚੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਗਵਰਨਰ ਤੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ (Governor and Chief Minister)

ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਜ਼ੀਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਸਮਝ ਗਏ ਹੋਵੋਗੇ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ ਕਿ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਨਾਲ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਇਹ ਗੱਲ ਹੁਣ ਮੁੜ ਦੁਹਰਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਗਵਰਨਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਲਾਹਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਇਕ ਲੱਛਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਮੁੱਖੀਆਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਮੁੱਖੀਆਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਗਵਰਨਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਿਵੇਕੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਰਾਜ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲੈਣ ਦਾ ਪਾਬੰਦ ਨਹੀਂ। ਜਦ ਤੱਕ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰਾਂ ਰਹੀਆਂ ਕਾਂਗਰਸ ਹਾਈਕਮਾਂਡ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਤੇ ਚਲਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਗਵਰਨਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। 1967 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਪਿਛੋਂ ਜਦੋਂ ਕੁਝ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਰੋਧੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਕਈ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਗਵਰਨਰ ਵਿਚ ਚੋਖੇ ਮਤਭੇਦ ਪੈਦਾ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। 1967 ਪਿਛੋਂ ਰਾਜ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨੂੰ 'Ornamental Cap' ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, 1967 ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਹੋ ਗਈ : ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਜਾਰੀ ਰਖੀਆਂ, ਇਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਇੰਨੀ ਕੇਂਦਰ ਪੱਖੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਬਹੁਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਲੋੜ ਰਹਿਣ ਤੇ ਸ਼ੰਕਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। 1969 ਵਿਚ ਬੰਗਲ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦਾ ਸਮਾਗਮ ਕਰਨ ਲਗਿਆ ਜੋ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣਾ ਸੀ ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਨਾ ਪੜ੍ਹੇ। (ਇਹ ਭਾਸ਼ਣ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਸ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਐਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਉਸ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਿਛਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਅੱਖਰ ਅੱਖਰ ਪੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ 1986 ਵਿਚ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਉਥੋਂ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਲਾਲ ਨੇ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਐਨ.ਟੀ. ਰਾਮਾ ਰਾਓ ਸਰਕਾਰ ਜੋ ਕਿ ਪੂਰੇ ਬਹੁਮਤ

ਵਿਚ ਸੀ ਨੂੰ ਡਿਸਮਿਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਭਾਸਕਰ ਰਾਓ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਰਾਜਪਾਲ ਆਪਣੇ ਇਸ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮ ਰਿਹਾ ਜਾ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸਨੇ ਐਨ.ਟੀ. ਰਾਮਾ ਰਾਓ ਨੂੰ ਮੁੜ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਪਰਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਬਰਨਾਲਾ ਵਜ਼ਾਰਤ ਜੋ ਕਿ ਪੂਰੇ ਬਹੁਮਤ ਵਿਚ ਸੀ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਆਰਟੀਕਲ 356 ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਕਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਭੱਠਲ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਵਾਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਆਦਿ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਹਨ।

ਸਾਡੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 63 ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗਵਰਨਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਹੈ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਥੇ ਹੀ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਮਤਭੇਦ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਉਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਗਵਰਨਰ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਅੰਤਿਮ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਵੰਗਾਰਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਰਾਜ ਦਾ ਨਿਰਵਿਘਨ ਤੇ ਸੁਯੋਗ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ, ਉਸ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਇਕਾਗਰਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਹੈ। ਪਰ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਚਲ ਸਕਦੇ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਦੋਂ ਜਦੋਂ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਤਾਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲੋਂ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੱਖਰੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਹੋਵੇ। ਚੌਥੀ ਆਮ ਚੋਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਦੇ ਖਣ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਵਿਵੇਕੀ ਫੈਸਲੇ ਲਏ ਜੋ ਸੰਸਦੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਚੁਸਤ ਅਤੇ ਸੂਝਵਾਨ ਗਵਰਨਰ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਉੱਤੇ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਅਸਰ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਖਾਸ ਕਰ ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਤੇ ਆਦਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। ਐਮ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਖੇਤਰ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਯੋਗ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਗਵਰਨਰ ਵਿਲਖਣ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਕਮਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਕਲਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਜਨ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕੰਮ ਦਾ ਖੇਤਰ।” ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਸੰਘਾਤਮਕ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਹੁਣ ਬਦਲੇ ਹਾਲਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਉਹਹਾਲਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਲਿਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗਵਰਨਰ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਤੇ ਚਲੇ ਅਤੇ ਆਪ ਕੇਵਲ ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਦਾ ਮੁੱਖੀਆਂ ਹੀ ਬਣ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰੇ।

ਰਾਜ ਵਿਚ ਸੰਸਦੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਤੇ ਸੰਗਠਨ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਡਲ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੈ। ਮੰਤਰੀ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਨੇਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਪ੍ਰਤੀ ਉੱਤਰਦਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰੇ ਉਦਾਹਰਣ ਕੇਵਲ ਤੁਹਾਡੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਹਨ। ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਇਕ-ਦੋ ਢੁਕਵੇਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹੋ।

ਗਵਰਨਰ ਪਾਸ ਵਿਵੇਕੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਉਤਨਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਜਿੰਨਾ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਕਈ ਮਿਸਾਲਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਗਵਰਨਰਾਂ ਨੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਐਸ.ਐਸ. ਰੇਅ (S.S. Ray) ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਤੇ ਸਾਬਕਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਗਿਆਨੀ ਜੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਰਨਾਲਾ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਐਸ.ਐਸ. ਰੇਅ (S.S. Ray) ਨੇ ਇਹ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਅਤਿਵਾਦ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਧਣ ਕਾਰਨ 13 ਮਈ, 1987 ਨੂੰ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੱਖ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਇਹ ਇਕ ਪਰੰਪਰਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਕਰਕੇ ਗਵਰਨਰ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਰਾਏ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਮੁਲਾਂਕਣ :- ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਸਲ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨੇਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਤੇ ਉਸਦਾ ਪੂਰਾ ਕੰਟਰੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਅਜੇ ਮੁਕਰਜੀ ਨੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ, 'ਤੁਹਾਡਾ ਵਿਚਾਰ ਸਰਬ ਪਾਰਟੀ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਦੂਜੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ। ਹਕੀਕਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪਾਰਟੀ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਜਿਸ 'ਚ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਠੋਸ ਬਹੁਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ ਉਹ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਇਕ ਧੁਰੇ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਸਰਕਾਰ ਰੂਪੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਚੱਕਰ ਲਗਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ

ਸਕੱਤਰੇਤ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕੰਮ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਕੱਤਰਾਂ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਵਿਚ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਸਕੱਤਰੇਤ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਪਰ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਰਾਜਕੀ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾਵਾਂ ਉਪਰ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਤੇ ਆਮ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਮੀਆਂ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਉਹ ਲੋੜੀਂਦੀ ਗਸ਼ਤੀ ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਮਨੋਬਲ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦਾ ਹਰ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚਾ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਰਕਦਾ ਰਹੇ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕੇ।

ਰਾਜ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸਕੱਤਰੇਤ ਦਾ ਸੰਗਠਨ

ਸੰਗਠਨ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਕੇਂਦਰੀ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੈ। ਸਿਖਰ ਤੇ ਮੰਤਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀ, ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਉਪ-ਮੰਤਰੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਰੇਕ ਕੋਲ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮੰਤਰਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਕੇਂਦਰ ਵਾਂਗ ਹੀ ਰਾਜ ਪੱਧਰ ਤੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਸਕੱਤਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਬਕਾਇਦਾ ਸਕੱਤਰੇਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਕੱਤਰੇਤ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਕੰਮ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੀ ਨੀਤੀ ਘੜਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੰਤਰੀ ਆਪਣੇ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਵਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੇ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਮੋਟੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ . ਐਮ.ਆਰ.ਪਾਈ. ਅਤੇ ਸ੍ਰ. ਜੀ. ਆਰ. ਰੈਡੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ “ਜੇਕਰ ਸਕੱਤਰੇਤ ਤੋਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਮਾਮਲੇ ਲੈ ਲਏ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਹ ਪਾਲਿਸੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਅਲਪ-ਕਾਲੀਨ ਅਤੇ ਦੀਰਘ-ਕਾਲੀਨ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ।” ਸਕੱਤਰੇਤ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਦਖਲ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਆਦਤ ਪਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਚੰਗੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸਕੱਤਰੇਤ ਨੂੰ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਜਾਂ ‘ਬ੍ਰੇਨ ਟਰਸਟ’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਖੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿਚ ਸੀਨੀਅਰ, ਤਜਰਬੇਕਾਰ, ਸੂਝਵਾਨ ਅਤੇ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਲਏ ਜਾਣ।

ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਕੰਮ ਕਾਰ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਜੁਆਇੰਟ, ਉਪ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਸਕੱਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹੋਰ ਵੀ ਕਾਫੀ ਸਾਰਾ ਅਮਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਾਰ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਜਰਾਇਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਅਮਲਾ ਇਨਚਾਰਜ ਸਕੱਤਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਅਮਲਾ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੈ। ਜਾਇੰਟ ਸਕੱਤਰ, ਉਪ ਸਕੱਤਰ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਫਸਰ ਅਤੇ ਆਹੁਦੇ ਕਾਰਨ ਉਪ-ਸਕੱਤਰ, ਸਹਾਇਕ ਸਕੱਤਰ, ਸੁਪਰਪੈਂਟ, ਯੂ.ਡੀ. ਸੀ।

ਰਾਜ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ

ਰਾਜ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਾਰੇ ਸਕੱਤਰਾਂ ਉਪਰ ਇਕ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸਕੱਤਰੇਤ ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੰਮ ਸਾਰੇ ਸਕੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਤਾਲਮੇਲ ਰੱਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿਚ ਤਾਲ ਮੇਲ ਰੱਖਣਾ ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਇਕੋ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਬੰਦੇ ਨਾ ਕਰਨ ਲਗ ਪੈਣਾ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਮਾਂ ਖਰਾਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਕੈਬਨਿਟ ਦਾ ਸਕੱਤਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੈਬਨਿਟ ਦਾ ਕੰਮ ਇਤਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰੇ ਸਕੱਤਰ, ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਹੋਰ ਉਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਕੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਹੀ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਅਕਸਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਖਿਆਲ ਰਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਕੱਤਰਾਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਉਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਦਖਲ ਨਾ ਦੇਵੇ। ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਦੀਆਂ ਭਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਮੁੱਖ ਰਖਦਿਆਂ ਕੇਵਲ ਬਹੁਤ ਸੀਨੀਅਰ ਆਈ.ਏ.ਐਸ. ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਮੇਤ ਹਰ ਰਾਜ ਵਿਚ ਆਮ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਚਾਰਜ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਇਸ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਖੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਥਾਈ ਮੁੱਖੀ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਪਾਈ ਅਤੇ ਰੈਡੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਦੁਆਰਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ ਕਰਮਚਾਰੀ ਆਚਰਣ ਨਿਯਮ, ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਸਰਕਾਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ, ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਅਧੀਨ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈ ਸਾਧਾਰਣ ਨਿਯਮ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਭਰਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੰਡ, ਨਿਯੰਤਰਣ ਸੰਬੰਧੀ

ਆਦਿ। ਇਹ ਕੁਝ ਸੰਘੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ, ਰਸਮੀ ਉਤਸਵ, ਸੰਸਦ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਉਣੀਆਂ, ਬਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲੇ ਆਦਿ। ਰਾਜ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ ਵਿਭਾਗ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਮ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸੂਚੀ ਉਪਰ ਨਜ਼ਰ ਫੇਰਨ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਸੰਭਾਲਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ।

1. ਸਰਵ-ਭਾਰਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਸਕੱਤਰ ਵਿਚਕਾਰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਝਗੜਾ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਲਈ ਬਹੁਤ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਨਿਪਟਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਉਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੱਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਸਕੱਤਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਿਆਣਪ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ :

2. ਜੇਕਰ ਕੇਂਦਰ ਨੇ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮਾਮਲਾ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਬੰਧਿਤ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਉਪਰ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹਨ।

3. ਸੰਸਦ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੰਮ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਠੋਸਦਾ ਹੈ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਚੋਣਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਉਸ ਨਾਲ ਹੀ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹੀ ਸਕੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅਗਵਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਐਪਰ, ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਕੋਈ ਰੋਜ਼ ਦਾ ਕੰਮ ਤਾਂ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਹਰ ਦਸ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਸਕੱਤਰ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕੇਵਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਸੂਝ ਅਤੇ ਸਿਆਣਪ ਵਰਤਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

4. ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਇੰਨਚਾਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਸੁਯੋਗ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਉਸੇ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਰਾਜ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਵੀ ਅਮਲਾ ਭੇਜਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਘੋਖ ਕਰੇ। ਅਜਿਹੇ ਅਮਲੇ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਤੇ ਹੀ ਉਹ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਸੁਚਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਗਸ਼ਤੀ ਪੱਤਰ (ਸਰਕੂਲਰ) ਵੀ ਭੇਜਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਮੰਤਵ ਦਾ ਗਸ਼ਤੀ ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ 5 ਵਜੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਫਤਰ ਵਿਚੋਂ ਨਾ ਜਾਇਆ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੌਮਵਾਰ ਨੂੰ ਲੇਟ ਨਾ ਆਇਆ ਕਰਨ। ਜੇਕਰ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਜਾਂ ਸਬੰਧਤ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਣ ਮੰਗਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਵੀ ਦੇਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਣ ਤਰੱਕੀ, ਬਦਲੀ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ, ਸੀਨੀਅਰਟੀ ਆਦਿ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

5. ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਵਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਉੱਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਈਆਂ ਜਾਣ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰਾਹੇ ਪੈਣ ਤੋਂ ਰੋਕੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਢੰਗਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਮਾਮਲਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਲੋਕ ਰਾਏ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਤੱਕ ਉਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਈ ਜਾ ਸਕੇ।

6. ਇਸ ਵਿੰਗ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਅਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕਰਤੱਵ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ

ਹੀ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਇਹ ਵੀ ਵੇਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਭਾਗ ਸੁਯੋਗ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰੇ ਤਾਂ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਹੋਵੇ।

7. ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸੰਭਾਲਣ ਜਾਂ ਰਾਜ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਤਨਖਾਹ ਸਕੇਲ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਬੋਰਡ ਵੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਬੋਰਡਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿਚ ਯਕੀਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕਾਫੀ ਹੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਹੀ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਕਮੇਟੀ ਬੋਰਡ ਜਾਂ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਤਦ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮਾਮਲੇ ਜਾਂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਯੋਗ ਤੇ ਠੀਕ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇਵੇ। ਅਜਿਹੇ ਕੰਮ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਇਮਾਨਦਾਰ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।

8. ਸਰਕਾਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਵੀ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਵੀ ਉਚਿਤ ਸਮਝੇ, ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਜਾਂ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਕਦਮ ਚੁੱਕ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਸੰਬੰਧੀ ਪੂਰੇ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਲੀਡਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਇਕ ਲੀਡਰ ਵਿਚ ਹੋਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਅਮਰੀਕੀ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਹਾਰਡਵਿਕ ਅਤੇ ਡਾ. ਲੈਂਡਯੂਟ (Dr. Hardwick & Dr. Landuyt) ਨੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਝ ਬੂਝ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਗੁਣ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਚੁਸਤੀ, ਕਲਪਨਾ, ਰਚਨਾਤਮਕ ਸੂਝ ਬੂਝ, ਨਿਰਣਾ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਅਨੁਕੂਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਢਾਲ ਸਕਣਾ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਗੁਣ ਉੱਦਮ ਅਤੇ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਚੰਗੇ ਲੀਡਰ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ , “ਯਤਨ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਦਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਸਫਲਤਾ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਕਾਰਣ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਲੀਡਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਮਿਹਨਤ ਵੱਲ ਛੋਟ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਲਗਾਤਾਰ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਦਾ ਰਹੇ। ਮਿਹਨਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਏ ਕੇਸ ਨੂੰ ਬਕਾਇਦਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਕਦਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਕਦੀ ਵੀ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ, ਜਿਹੜਾ ਨੈਤਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਕਦਰਾਂ ਤੋਂ ਕੋਰਾ ਹੋਵੇ। ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ “ਚੰਗੇ ਚਾਲ-ਚਲਣ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਦੀ ਸਖਸੀਅਤ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਯਕੀਨੀ ਉਸ ਦੀ ਸਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਦੂਜੇ, ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਢੰਗ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕੰਮ ਅਫ਼ਸਰ-ਸ਼ਾਹੀ ਵਿਧੀ ਦੀ ਥਾਂ, ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਕੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨੀਤੀ-ਕਮੇਟੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਿਲਵਰਤਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇ। ਵਿਕੇਂਦ੍ਰੀਕਰਣ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੀ ਉਸੇ ਨੂੰ ਇਕ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਤੀਜੇ, ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਨਿਗਰਾਨੀ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵੀ ਅਪਨਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਚੰਗਾ ਨਿਗਰਾਨ ਹੀ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਤੱਤ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਹੱਥਲੇ ਕੰਮ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਘੱਟ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਚੌਥੇ, ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵੀ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਡਾ. ਹਾਰਡਵਿਕ ਅਤੇ ਡਾ. ਲੈਂਡਯੂਟ ਦੀ

ਸਲਾਹ ਕਾਫੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਵਿਧੀ ਉਪਰ ਫ਼ਿਲਾਸਫੀਅਤ ਵੰਗ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਮੁਕੰਮਲ ਸੂਝ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਬੰਧੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਉਸ ਲਈ ਖੋਲ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕੇਵਲ ਉਕਤ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਇਕ ਚੰਗਾ ਅਤੇ ਸੁਯੋਗ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਸਾਬਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਟਾ : ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਦਾ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਨਿੱਜੀ ਸੁਯੋਗਤਾ ਉਪਰ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤਕ ਰਾਜ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸੁਯੋਗਤਾ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਰਾਜ ਵਿਚ ਠੀਕ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਘੜਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਬੰਧਤ ਰਾਜ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਸੇ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਆਹੁਦੇ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਹਵਾਲਾ ਪੁਸਤਕਾਂ

1. ਪਾਈ ਅਤੇ ਰੇਡੀ : ਸੈਕਟਰੀਏਟ ਐਂਡ ਹੈੱਡ ਆਫ ਡੀਪਾਰਟਮੈਂਟ
(M.R. Pai and G.R. Reddy : Secretariat and Head of Department)
2. ਹਾਰਡਵਿਕ ਐਂਡ ਲੈਂਡਯੂਟ : ਐਡਮਨਿਸਟਰੇਟਿਵ ਸਟਰੈਟੇਜੀ ਐਂਡ ਡੀਸੀਜ਼ਨ-ਮੇਕਿੰਗ
(Hardwick and Landiuyt : Administrative strategy and Decision-making)
3. ਮਹਿਤਾ ਬੀ. , : ਸਮ ਥਾਟਸ ਆਨ ਸਟੇਟ ਐਡਮਨਿਸਟਰੇਸ਼ਨ।
(Mehta, B.: Some Thoughts on State Administration)
4. ਚੰਦਾ ਏ. : ਇੰਡੀਅਨ ਐਡਮਨਿਸਟਰੇਸ਼ਨ।
(Chanda, A. : Indian Administration)
5. ਬਿਸਵਾਸ ਅਤੇ ਅਗਰਵਾਲ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇੰਨ ਇੰਡੀਆ
(Biswas and Aggarwal : Education in India)
6. ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਪੈਮਫਲਟਸ।
(Punjab Govt. Pamphlets)
7. ਸਨਸਾਰ ਸਿੰਘ ਜੰਜੂਆਂ : ਲੋਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ-ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਸਿਧਾਂਤ (ਪੰਜਾਬੀ ਐਡੀਸ਼ਨ, 1968)
8. ਹਰਬੀਰ ਸਿੰਘ : ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ
9. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ : ਲੋਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ - ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ
10. ਪੂਰੀ ਅਤੇ ਬਰਾਰਾ : ਲੋਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਤੱਤ।

ਸੁਝਾਏ ਗਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਰਾਜ ਦੇ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰੋ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਦ-ਮੁਕਤ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
2. ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੇ ਲੋਕ ਆਯੋਗ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
3. ਰਾਜ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ? ਉਸ ਦੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਵਿਸਤਾਰ-ਪੂਰਵਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
4. ਰਾਜ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰੋ।

ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ-ਮੰਡਲ

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਕ ਸਰਕਾਰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਰਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਸਰਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸੰਸਦੀ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬਣਤਰ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਵਾਲੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਸੰਸਦ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਵੇਂ ਹੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਅਤੇ ਗਵਰਨਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਫਰਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਸਦ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਤਾਂ ਦੋ-ਸਦਨੀ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸਦਨੀ ਹਨ। ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਹਰ ਰਾਜ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਉਪਰਾਲਾ ਸਦਨ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੋ ਮੁੱਖ ਗੱਲਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ, ਪਹਿਲੀ ਇਹ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ-ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਦਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਇਕ ਸਜਾਵਟੀ ਸਦਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ, ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਰਾਜ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਧਾਨ-ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੇਵਲ ਪੰਜ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦਾ ਉਪਰਲਾ ਸਦਨ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਦੋ ਸਦਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਵਿਧਾਨ-ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਕੁਲ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ 40 ਅਤੇ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਦ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰੇ ਜਾਂ ਤੋੜ ਦੇਵੇ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਤਿਹਾਈ ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਇਹ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪਾਸ ਕਰਨ ਕਿ ਉਥੇ ਦੂਸਰਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੰਸਦ ਉਸ ਸਬੰਧੀ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਰਾਜ ਵਿਚ ਦੂਜਾਸਦਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਨੂੰ ਸੰਸਦ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵਿਧਾਨ-ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸੰਸਦ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਬਣਾਵਟ : ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੀ ਬਣਤਰ ਨਿਮਨ ਫਾਰਮੂਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਅਸਿੱਧੀ ਚੋਣ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। (ਕੁਝ ਸੀਟਾਂ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਹੱਥ ਛੱਡ ਕੇ, ਜੋ ਕਿ ਮਨੋਨੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ) ਬਾਕੀ ਅਨੁਪਾਤਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

- (1) ਲਗਭਗ $1/3$ ਮੈਂਬਰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੁਣਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਦੇ ਭਾਵ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।
- (2) ਲਗਭਗ $1/3$ ਮੈਂਬਰ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਨਗਰਪਾਲਿਕਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬੋਰਡਾਂ ਆਦਿ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
- (3) ਲਗਭਗ $1/12$ ਮੈਂਬਰ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਕਿਸੇ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹੋਣ।
- (4) ਲਗਭਗ $1/12$ ਮੈਂਬਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਗਰੇਜੂਏਟ, ਜੋ ਰਾਜ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿ

ਰਹੇ ਹੋਣ, ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

- (5) ਲਗਭਗ 1/6 ਮੈਂਬਰ ਉਹ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਲਾ, ਸਾਹਿਤ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਹਿਕਾਰੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਵਧ-ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਜਰਬਾ ਰਖਦੇ ਹੋਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਮਨੋਨੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾ-ਕਾਲ :- ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਵਿਧਾਨ-ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਕੋਲ ਤਿੰਨ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ, ਉਹ ਤੀਹ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਤੀਜਾ, ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸੰਸਦ ਵਲੋਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੋਣ। ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਸਦਨਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਨਾ ਹੀ ਸੰਸਦ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਦਾ ਸੇਵਾ-ਕਾਲ ਛੇ ਸਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਸਥਾਈ ਸਦਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ 1/3 ਮੈਂਬਰ ਹਰ ਦੂਜੇ ਸਾਲ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਦੁਬਾਰਾ ਵੀ ਚੁਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਕੰਮ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ : ਵਿਧਾਨ-ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਕੋਲ ਅਸਰਦਾਇਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਇਹ ਸਿਰਫ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਉਪਰਲੇ ਸਦਨ ਕੋਲ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਧਨ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਲੋਂ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਧਨ ਬਿਲ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 14 ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧਨ ਬਿਲ ਕੇਵਲ ਉਸ ਕੋਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਹੂਲਤਾਂ ਕਾਰਨ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੈਰ-ਧਨ ਬਿਲ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਬਿਲ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਵਿਧਾਨ-ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਕਿਸੇ ਗੈਰ ਵਿੱਤੀ ਬਿਲ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਤਕ ਪਾਸ ਨਾ ਕਰੇ ਜਾਂ ਕੁਝ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ਾਂ ਸਹਿਤ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਉਹਨਾਂ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨ ਕੇ ਜਾਂ ਬਿਨਾਂ ਮੰਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਬਿਲ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਨੂੰ ਭੇਜਦੀ ਹੈ।

ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਉਤੇ ਵਿਧਾਨ-ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਲ ਕੰਟਰੋਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਸਾਥੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸਵਾਲ ਪੁਛ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਕਿ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਬਿਲ ਜਦੋਂ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਨੂੰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਆਮ ਪ੍ਰਥਾ ਇਹ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਹੀ ਛਾਈ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ, ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ, ਜੇ ਸਹਿਮਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਂਭੇ ਕਰਕੇ ਬਿਲ ਪਾਸ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਗੈਰ-ਵਿੱਤੀ ਬਿਲਾਂ ਵਿਚ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੀ ਪੁਜੀਸ਼ਨ ਬੜੀ ਤਰਸਯੋਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਕੇਂਦਰੀ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਰਾਜ ਸਭਾ ਕੋਲ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਚੈਂਬਰ ਦੇ ਨਾਤੇ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਹਾਊਸ ਆਫ ਲਾਰਡਜ਼ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਕੁਝ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

- (1) ਇਹ ਵਿੱਤੀ ਬਿਲਾਂ ਨੂੰ ਚੌਦਾਂ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਕੇਵਲ ਲਟਕਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਵਿੱਤੀ ਬਿਲਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਤਕ ਅਤੇ ਪੁਨਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਬਿਲਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਤੱਕ ਲਟਕਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਇਕ ਗੈਰ-ਵਿੱਤੀ ਬਿਲ ਨੂੰ ਕੁਲ 4 ਮਹੀਨੇ ਤਕ ਰੋਕ ਸਕਦੀ ਹੈ।

(2) ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦਾ ਇਕੱਠਾ ਸੈਸ਼ਨ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ, ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ, ਤੋਂ ਉਲਟ ਚਲ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਲਈ ਉਲਟ ਚਲਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਧਾਨ-ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਗੈਰ-ਵਿੱਤੀ ਬਿਲ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਇਸ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

(3) ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਬਿੱਲ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਵੇਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਬੜਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਧਾਨ-ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਕੋਲ ਕੋਈ ਅਸਲ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।'

ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗਤਾ :- ਇਹ ਸਵਾਲ ਉਠ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਸਦਨ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ? ਹੁਣ ਤਕ, ਇਸ ਸਦਨ ਨੇ ਇਹ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਕੁਝ ਇਛੁਕ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤ ਸਥਾਨ ਜਾਂ ਅਹੁਦਾ ਦਿਵਾਇਆ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਨੇਤਾ ਆਪਣੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਉਪਰਲੇ ਚੈਂਬਰ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਦਿਵਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋ-ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਉਪਰਲਾ ਸਦਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਅੱਡਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਨੇਤਾ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੂਜੇ ਸਦਨ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ। ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਉਪਰਲਾ ਸਦਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਧਾਨ-ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਨਹੀਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਥੇ ਦੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰ ਕੇ ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 1955 ਵਿਚ, ਬੰਬਈ ਦੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਲੋਂ ਇਹ ਮਤਾ ਪਾਸ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਭੰਗ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਲੇਕਿਨ ਕੇਂਦਰ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ 1967 ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲੋਂ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਮਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਏ ਗਏ। ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਿਸਾਲ ਵਿਚ, ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਇਸ ਬਿਲ ਨੂੰ ਪਾਸ ਕਰਨ ਵਿਚ ਢਿੱਲ ਦਿਖਾਈ ਕਿ ਦੂਜਾ ਚੈਂਬਰ, ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਜਦ ਕਿ ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਨੇ ਇਹ ਬਿਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਸੱਚਾਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੰਤਰੀਆਂ ਜਾਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਭਾਵੇਂ ਇੰਨੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨੇਤਾ ਨਾ ਵੀ ਹੋਣ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਜਾ ਗੋਪਾਲਾਚਾਰੀਆ ਮਦਰਾਸ ਵਿਚੋਂ, ਮੋਰਾਰਜੀ ਡਿਸਾਈ ਬੰਬਈ ਵਿਚੋਂ, ਸੀ. ਬੀ. ਗੁਪਤਾ ਯੂ.ਪੀ. ਵਿਚੋਂ, ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫਿਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਅਤੇ ਬੀ.ਪੀ. ਮੰਡਲ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ ਅਤੇ ਬਾਦ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ।

ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦਾਂ ਬਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਣ ਉਪਰੰਤ ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਕੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਿਰਮਾਤਾ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਵਲੋਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਹਨ ਜਾਂ ਬੁਢੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਲਈ ਇਕ ਪੈਨਸ਼ਨ। ਜਿਹੜੇ ਦੂਜੇ ਚੈਂਬਰ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਤੀ ਮਤਲਬ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਫਾਇਦੇ ਦੇਖਦੇ ਹਨ, ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦੇ।' ਡਾ. ਅੰਬੇਦਕਰ ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਡਰਾਫਟਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਸਨ, ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਦੂਜੇ ਚੈਂਬਰ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਇਕ ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਤੌਰ

2. Ibid, 1313.

3. Constituent Assembly Debates, Vol. VII. 1305, dated 6th Jan., 1949

ਤੇ ਰਖਿਆ ਹੈ।²

ਦੂਜਾ, ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਜਾਂ ਤੋੜਨ ਵਿਚ ਉਸ ਰਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਅੰਤਿਮ ਫੈਸਲੇ ਲਈ ਸੰਸਦ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਦ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਰਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਲੇਕਿਨ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕੋਰਟ ਕੋਲ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਇਹ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਕੰਮ ਲਈ ਹਮਾਇਤ ਕਰੇ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦਾ ਇਕ ਸਜਾਵਟੀ ਸਦਨ ਹੈ।

ਵਿਧਾਨਸਭਾ

ਬਣਤਰ :- ਹਰੇਕ ਰਾਜ ਵਿਚ ਵਿਧਾਨ-ਮੰਡਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਥੇ ਦੋਵੇਂ ਸਦਨ ਹੋਣ ਤਾਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਉਸ ਦਾ ਹੇਠਲਾ ਸਦਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਘੱਟੋ ਘੱਟ 60 ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ 500 ਮੈਂਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਰਾਜ ਦੇ ਵੋਟਰਾਂ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ, ਬਾਲਗ ਮਤਅਧਿਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੈ ਕਿ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਕਬੀਲਿਆਂ ਲਈ ਸੀਟਾਂ ਰਾਖਵੀਂ ਹਨ, ਸਿਰਫ ਆਸਾਮ ਰਾਜ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਜਿਥੇ ਖਾਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹਨ, ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਐਂਗਲੋ-ਇੰਡੀਅਨ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਦਨ ਵਿਚ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਨਾ ਮਿਲੀ ਹੋਵੇ। ਹਰੇਕ ਗਣਨਾ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹਰੇਕ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸੀਟਾਂ ਬਾਰੇ ਫੇਰ ਬਦਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ 42ਵੀਂ ਸੋਧ ਨੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸੀਟਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੰਨ 2000 ਤੱਕ ਇਹੀ ਰਹੇਗੀ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦੀ ਜਨ ਸੰਖਿਆ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਸੀਟਾਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਹੋ ਸਕੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਇੰਝ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਦ ਵਲੋਂ ਪਾਸ ਹੋਈਆਂ ਸੀਟਾਂ ਦੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਗਿਣਤੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :-

ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੀਟਾਂ ਦੀ ਵੰਡ

ਲੜੀ ਨੰ.	ਰਾਜ	ਸੀਟਾਂ	ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ
(1)	(2)	(3)	(4)
1.	ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	287	1
2.	ਆਸਾਮ	114	-
3.	ਬਿਹਾਰ	324	-
4.	ਗੁਜਰਾਤ	182	-
5.	ਹਰਿਆਣਾ	90	-
6.	ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	68	-
7.	ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ	67	-
8.	ਕਰਨਾਟਕ	216	2
9.	ਕੇਰਲਾ	133	1
10.	ਮੱਧ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼	320	1

1. Varinder Grover, "Second Chambers in the Indian States' in Indian Political Science Review, Delhi, Vol. III, 1969, 3-4, pp. 126-27.
2. D.D. Basu, Commentary on the Constitution of India, Vol. VII, Ed. IV, p. 260.

11.	ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ	270	1
12.	ਮਨੀਪੁਰ	60	-
13.	ਮੇਘਾਲਿਆ	60	-
14.	ਨਾਗਾਲੈਂਡ	60	-
15.	ਉੜੀਸਾ	147	-
16.	ਪੰਜਾਬ	117	-
17.	ਰਾਜਸਥਾਨ	200	-
18.	ਸਿੱਕਮ	60	-
19.	ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ	234	-
20.	ਤ੍ਰਿਪੁਰਾ	60	-
21.	ਉੱਤਰ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼	425	-
22.	ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ	294	2

ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਸੇਵਾ ਕਾਲ :- ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਲਈ ਇਹ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ 25 ਸਾਲ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਸੰਸਦ ਵਲੋਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਧਾਨ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਦੋਵਾਂ ਸਦਨਾਂ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਸਮਾਂ 5 ਸਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਵਰਨਰ ਵਲੋਂ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਜਾਂ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਧਾਰਾ-356 ਅਧੀਨ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਾਤਕਾਲੀਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਮਿਆਦ ਸੰਸਦ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਸਾਲ ਵਧਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਆਪਾਤਕਾਲੀਨ ਸਥਿਤੀ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਫੇਰ ਨਵੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕੰਮ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ :- ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ

(1) ਰਾਜ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਵਰਤੀ ਸੂਚੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਕਾਨੂੰਨ ਨਾਲ ਜੇ ਮਤਭੇਦ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੰਸਦ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਹੀ ਲਾਗੂ ਹੋਵੇਗਾ। (2) ਇਸ ਦਾ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਕੰਟਰੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਵਾਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਮਤੇ ਪਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਸਾਰਾ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਹਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਉ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਬੇਯਕੀਨੀ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰਨਾ। (3) ਇਹ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿੱਤ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਧਨ ਬਿਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਇਸ ਨੂੰ ਚੌਦਾ ਦਿਨਾਂ ਅੰਦਰ ਪਾਸ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਕਰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਇਜ਼ਾਜ਼ਤ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਤਾਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹਟਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (4) ਇਸ ਕੋਲ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਧਾਰਾ 368 ਅਧੀਨ, ਜਿਹੜਾ ਸੋਧ ਬਿਲ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਆਪਣਾ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। (5) ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਕੋਲ ਹੋਰ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ : (ੳ) ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਪੀਕਰ ਅਤੇ ਡਿਪਟੀ ਸਪੀਕਰ ਖੁਦ ਚੁਣਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਬੇਯਕੀਨੀ ਦਾ ਵੋਟ ਪਾਸ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾ ਵੀ ਸਕਦੀ ਹੈ। (ਅ) ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਚ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। (ੲ) ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਜ਼ਾਦ ਏਜੰਸੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਜ ਪਬਲਿਕ

ਸਰਵਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨ, ਆਡੀਟਰ ਜਨਰਲ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚੈਂਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਉਤਨੇ ਹੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿੰਨਾਂ ਉਸ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਅਤੇ ਗਵਰਨਰ:- ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਦ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗਵਰਨਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਵਰਨਰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦਾ ਇਕ ਅੱਟੂਟ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੈਸ਼ਨ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਉਠਾਉਂਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਸਾਲ ਦੇ ਸੈਸ਼ਨ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਵਲੋਂ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਬਿਲਾਂ ਉੱਤੇ ਅੰਤਿਮ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲਾਂ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਅਤੇ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :-

(1) ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ-ਮੰਡਲ ਦਾ ਸੈਸ਼ਨ ਗਵਰਨਰ ਹੀ ਬੁਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਰਾਜ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਮੁਖੀਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰੇ। ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਰਾਜ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸਥਿਤੀ ਡਾਵਾ-ਡੋਲ ਹੋਵੇ। ਸੰਕਟ ਕਾਲ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਦੀ ਸ਼ਿਫਾਰਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਹਟਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਉਹ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਸੈਸ਼ਨ ਨਾ ਬੁਲਾਵੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕੁਰਸੀ ਬਚਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਗਲਤ ਢੰਗ ਵਰਤੇ। ਗਵਰਨਰ ਨਵੇਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਸਹੁੰ ਚੁਕਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੈਸ਼ਨ ਬੁਲਾ ਕੇ ਇਹ ਦੇਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਮਤ ਹਾਸਿਲ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। 1967 ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਅਜੈ ਮੁਕਰਜੀ ਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ ਡਾ. ਪੀ. ਸੀ. ਘੋਸ਼ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉੱਤੇ ਸਦਨ ਦਾ ਸੈਸ਼ਨ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਕਲਕੱਤਾ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੇ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਗਵਰਨਰ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਖੇਡਣ ਲੱਗ ਪਏ ਅਤੇ ਉਹ ਦੀ ਹਰ ਸਲਾਹ ਨੂੰ ਉਹ ਮੰਨੇ।

ਡਾ. ਐਲ.ਐਮ. ਸਿੰਘ ਗਵਰਨਰ ਕੋਲ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਉਚਿਤ ਥਾਂ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਸੈਸ਼ਨ ਬੁਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਤਾਕਤ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।²

(2) ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਬਹੁਮਤ-ਪਰੀਖਿਆ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਹੀ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਨਾ ਹੀ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਕੋਲ, ਨਾ ਹੀ ਗਵਰਨਰ ਕੋਲ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੇਂਦਰ ਕੋਲ ਇਹ ਤਾਕਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਧਾਨ-ਮੰਡਲ ਦਾ ਪਰਮ ਅਧਿਕਾਰ ਖੋਹ ਲਵੇ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਝਗੜਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਕੋਲ ਬਹੁਮਤ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸਦਨ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਹੀ ਸਦਨ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੁਆਰਾ 1994 ਵਿਚ ਐਸ. ਆਰ. ਬੋਮਈ ਕੇਸ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਕੋਲ ਬਹੁਮਤ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਇਹ ਕੇਵਲ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗਵਰਨਰ, ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਸਦਨ ਦਾ ਇਜਲਾਸ ਉਠਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਇਸ ਵਿਚ ਗਵਰਨਰ ਵਲੋਂ ਪੱਖ ਪਾਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਪਰੰਤੂ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਰਾਜਪਾਲ ਦਾ ਨਿਰਣੇ ਪੱਖ ਪਾਤ ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਿਵੇਂ 1967 ਵਿਚ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਡੀ.ਪੀ. ਮਿਸਰਾ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉੱਤੇ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਸਦਨ ਦੀ ਬੈਠਕ ਉਠਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਜੀ. ਐਨ.ਸਿੰਘ ਗੁੱਟ ਵਲ 40 ਮੈਂਬਰ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰਾਂ ਨੇ ਉਠਾਈ ਸੀ। ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਉੱਤੇ ਕਾਫੀ ਆਲੋਚਨਾ ਹੋਈ ਸੀ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਜੁਲਾਈ, 1967 ਵਿਚ ਜੀ.ਐਨ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ।

(3) ਜਦੋਂ ਗਵਰਨਰ ਵਿਧਾਨਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ਾਂਤ-ਮਾਹੌਲ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਈ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ? ਕਈ ਵਾਰ ਵਿਧਾਨਕਾਰ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਹੀਣਤਾ ਦਿਖਾਉਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗਵਰਨਰ ਦਾ ਭਾਸ਼ਨ ਮਾਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ ਉਹ ਕੈਬਨਿਟ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਵਿਚ ਹੋਵੇ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਫਰਵਰੀ 1969 ਵਿੱਚ, ਵਿਧਾਨਕਾਰਾਂ ਨੇ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਫੀ ਗੁੱਸਾ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤਾ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਭਾਸ਼ਨ ਦਾ ਕਾਫੀ ਇਤਰਾਜ਼ ਯੋਗ ਹਿੱਸਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਵਿਧਾਨਕਾਰ ਨੇ ਕਾਫੀ ਸਖਤ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ, ਜਦੋਂ ਗਵਰਨਰ ਨੇ 1967 ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਮੋਹਨ ਲਾਲ ਸੁਖਾਡੀਆ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਦਨ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਗਵਰਨਰ ਹੀ ਸਦਨ ਵਿਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਕਾਇਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਪੀਕਰ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਤਾਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਸਥਾਨ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੇ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਤਾਕਤ ਜਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਸਪੀਚ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸੈਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹੀ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(4) ਗਵਰਨਰ ਹੀ ਵਿਧਾਨ-ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਵੇਕੀ ਤਾਕਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮੱਰਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਰਚ 1971 ਵਿਚ ਮਦਰਾਸ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਡੀ.ਐਮ. ਕੇ. ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ, ਕਰੁਨਾਨਿਧੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗਵਰਨਰ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕਦਾ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵਾਚ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। ਉਹ ਉਦੋਂ ਤਕ ਇਹ ਵੀ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕਦਾ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਦੂਜੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। 1973 ਵਿਚ ਉੜੀਸਾ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਅਸੈਂਬਲੀ ਭੰਗ ਕਰਨ ਉਤੇ ਕਾਫੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਨੰਦਨੀ ਸਤਪਤੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉਤੇ ਕਦਮ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਉੜੀਸਾ ਹਾਈਕਾਰ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨੇਤਾ ਬੀਜੂ ਪਟਨਾਇਕ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆ ਰੱਖਿਆ ਸੀ।

ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਗਵਰਨਰ ਪਹਿਲਾਂ ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਨੁਮਾਇੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮਗਰੋਂ ਰਾਜ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਮੁੱਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ, ਮੰਡਲ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲਾਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਉਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਲਗਾ ਸਕਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਗੱਲ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ, ਜੋ ਕਿ ਕੇਂਦਰੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਵੀ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਕਿ ਵਿਧਾਨਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹਿ ਸਕਣ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸੀਮਾਵਾਂ

ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਅੱਜ ਕਲ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲਾਂ ਕੋਲ ਵਧੇਰੇ ਤਾਕਤਾਂ ਹਨ ਫਿਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਧਾਨਿਕ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰੀ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਵੀ ਸੀਮਿਤ ਕਰਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਵਲੋਂ ਬਣਾਏ ਗਏ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਰੱਦ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੱਦ ਹੈ ਸੰਸਦ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਉਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲਾਂ ਉਤੇ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਗੈਰ-ਪ੍ਰਭੁਸੱਤਾਧਾਰੀ ਹੁੰਦਾ

1. M.P. Sharma, P.C. Ghosh : AIR, 1967, Cal. 198.
2. The Stateman (New Delhi), Nov. 12, 1967

ਹੈ। ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਵਾਚਾਂਗੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ, ਸੰਸਦ ਦੇ ਅਧੀਨ ਉਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਬਾਕੀ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ-ਮੰਡਲਾਂ ਦੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਉੱਤੇ ਲੱਗੀਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :-

(1) ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਸੰਘ ਸੂਚੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਛੇੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ 97 ਵਿਸ਼ੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਮਵਰਤੀ ਸੂਚੀ ਬਾਰੇ ਮਾਮਲਾ ਉਠਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ 47 ਵਿਸ਼ੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਦ ਨੇ ਉਹੀ ਵਿਸ਼ਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਾ ਛੋਹ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਜੇਕਰ ਸੰਸਦ ਨੇ ਸਮਵਰਤੀ ਸੂਚੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ-ਮੰਡਲ ਵਲੋਂ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਉਸੇ ਬਿਲ ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕੋਲ ਭੇਜਣ ਲਈ ਰਾਖਵਾਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਉਦੋਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ ਜਦੋਂ ਤਕ ਕੇਂਦਰ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ।

(2) ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਕੋਲ ਵਿਧਾਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸੀਮਿਤ ਹਨ ਉਹ ਕੇਵਲ ਰਾਜ ਸੂਚੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ 66 ਵਿਸ਼ੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਬੜੀ ਧਿਆਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਕੋਲ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਰਾਜ ਵਿਚ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਉੱਤੇ ਜਾਂ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਮਤੇ ਉੱਤੇ, ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਧੀ ਜਾਂ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਉਪਬੰਧ ਵੀ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਰਾਜ ਸਮਵਰਤੀ ਸੂਚੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਤੇ ਸੰਸਦ ਨੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਇਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੇ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਬਣੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਾ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਸੰਸਦ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਹੋਵੇਗਾ। ਜੇ ਸੰਸਦ ਰਾਜ ਸੂਚੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਬੁਕਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜੇ ਉਹ ਕੇਂਦਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(3) ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਮੰਗ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦਵਾਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ ਬਿੱਲ ਗਵਰਨਰ ਕੋਲ ਰਾਖਵੇਂ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣ ਉਹ ਬਿੱਲ ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੇ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਾਂ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਉਹ ਟੈਕਸ ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਉੱਤੇ ਸੰਸਦ ਨੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਕੇ 'ਜ਼ਰੂਰੀ' ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਬਿੱਲ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਝਗੜੇ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਨੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

(4) ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਵੀਟੋ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਗਵਰਨਰ ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਹੀ ਨੁਮਾਇੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਵਲੋਂ ਪਾਸ ਹੋਇਆ ਬਿੱਲ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵੀਟੋ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਵਿਧਾਨਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇ।

(5) ਅਖੀਰ ਵਿਚ, ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬਿੱਲ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਪੂਰਵ ਆਗਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਉਹ ਬਿੱਲ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਦੂਜੇ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧੀ ਹੋਣ।

ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲਾਂ ਦੀ ਅਸਲ ਹਾਲਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਦ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਏਜੰਸੀ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਕੇਂਦਰ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਤਾਲਮੇਲ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ 'ਸਮਵਰਤੀ

ਸੂਚੀ' ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੰਸਦ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਇਤਲਾਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨਗੇ। ਲੇਕਿਨ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਨੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਜਾਂ ਇਤਲਾਹ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਕੇਂਦਰ ਰਾਜ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਰਾਜ ਦੇ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਦੇ ਰਾਜ ਨਾਲ ਧੱਕਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇਵੇ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹੀ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਧਾਨਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸਰਦਾਰੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਉਤੇ ਹਾਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪੜ੍ਹਨ ਯੋਗ ਪੁਸਤਕਾਂ

1.	M.P. Sharma	:	The Government of Indian Republic
2.	Johri, J.C.	:	Indian Government and Politics.
3.	Kashyap and Srinivasan	:	The Union and the States.
4.	B.L. Fadia	:	Indian Government and Politics

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਥੇ ਰਾਜਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਿਆਂਇਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸੋਮਾ ਸ਼ਾਸਨ ਆਪ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਦੋਸ਼ੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਕ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਜ਼ੀ ਫੈਸਲੇ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੁਤੰਤਰ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਈ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ 1773 ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸਥਾਪਨਾ ਰੈਗੂਲੇਟਿੰਗ ਐਕਟ ਦੀ ਇਕ ਧਾਰਾ ਅਧੀਨ ਰਾਇਲ ਚਾਰਟਰ (ਸ਼ਾਹੀ ਫਰਮਾਨ) ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦਾ ਇਕ ਜਸਟਿਸ (ਸਰ ਐਲੀਜ਼ਾਹ ਇਮਪੇ) ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਜੱਜ ਸਨ। ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾਂ ਆਇਰਲੈਂਡ ਵਿਚ ਵਕਾਲਤ ਦਾ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਰਜਾ ਅਤੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਿਵਲ ਅਤੇ ਫੌਜਦਾਰੀ ਮੁਕੱਦਮੇ ਸੁਣਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਉੜੀਸਾ ਤੇ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੀਕਰ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਅਦਾਲਤ ਕੋਲ ਮੁੱਢਲਾ ਅਤੇ ਅਮਲੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਢੰਗ ਦਾ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਪਹਿਲੀ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਸਬੰਧੀ ਕਈ ਅਸਪਸ਼ਟ ਗੱਲਾਂ ਬਣੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸੋਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। 1833 ਦੇ ਚਾਰਟਰ ਐਕਟ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਇੰਡੀਅਨ ਲਾਅ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਨੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਦੇ ਮਸਲੇ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤੇ।

1935 ਈ. ਤੀਕ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਕੁਝ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ 1935 ਦੇ ਐਕਟ ਨੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸੰਘੀ ਸਰਕਾਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਵਧੇਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਾਲੀ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਐਕਟ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਫੈਡਰਲ ਕੋਰਟ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਕੋਲ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਝਗੜੇ ਸੁਣਨ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹਾਂ ਨਿਆਂਧੀਸ਼ ਅਤੇ ਛੇ ਹੋਰ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ 1937 ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਇਹ ਅਦਾਲਤ ਬਣਾਈ ਗਈ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਜੱਜ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ 65 ਸਾਲ ਤੀਕਰ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਾਂਗੂ ਮੁਢਲਾ ਅਪੀਲੀ ਅਤੇ ਸਲਾਹਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਹਾਸਲ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਅਦਾਲਤ ਹੁਣ ਦੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਤਿਮ ਨਿਆਂਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਬੰਧੀ ਇਸ ਦੇ ਨਿਰਣੇ ਅੰਤਿਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਹੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਪ੍ਰੀਵੀ ਕੌਂਸਿਲ ਵਿਚ ਅਪੀਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਲਈ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਫੈਡਰਲ ਕੋਰਟ 1950 ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਕੰਮ ਕਾਜ ਹੁਣ ਦੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਲਈ ਇਕਹਿਰੀ ਸੰਗਠਿਤ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਅਦਾਲਤਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 124 ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਨਿਆਂਇਕ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਹੈ। ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਿਭਿੰਨ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਉੱਚ (high) ਅਦਾਲਤਾਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅਧੀਨ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਥਾਪਤ ਸਰਵ-ਉੱਚ

ਤੇ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਜ਼ਿਕਰ ਹੇਠ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

1. ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ

ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਰਚਨਾ (Composition) :- ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 1935 ਦੇ ਐਕਟ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੰਘੀ ਅਦਾਲਤ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸੀ। ਨਵੇਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਹ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਫੌਰਨ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਘੀ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜ, ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜ ਬਣ ਜਾਣਗੇ, ਬਸ਼ਰਤੇ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣਾ ਚਾਹੁਣ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਗਠਨ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਅਤੇ ਸੱਤ (Puisne) ਜੱਜਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਪਿਛੋਂ ਸੰਸਦੀ ਕਾਨੂੰਨਸਾਜ਼ੀ ਰਾਹੀਂ 1956 ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਾ ਕੇ 10, ਪਿਛੋਂ 1960 ਵਿਚ 13 ਅਤੇ ਫਿਰ ਦਸੰਬਰ, 1977 ਵਿਚ ਵਧਾ ਕੇ 18 ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਖਿਆ ਹੋਰ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਅੱਜ ਕੱਲ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਸਮੇਤ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਕੁੱਲ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 26 ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਕੋਲ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਅਗੇਤੀ ਰਜ਼ਾਮਤੀ ਨਾਲ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸੇਵਾ-ਮੁਕਤ ਜੱਜ ਨੂੰ ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਕੋਰਮ (Quorum) ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਰਾਜ ਦੀ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਜੱਜ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਫਿਰ ਵੀ ਧਾਰਾ 44 ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਪੰਜ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ :- ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਬਾਰੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 124 (2) ਵਿਚ ਇਹ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਦਸਤਖਤਾਂ ਅਤੇ ਮੋਹਰ ਥੱਲੇ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਉਹ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਜਾਂ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨੂੰ ਉਹ ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਉਚਿਤ ਸਮਝੇ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਅਤੇ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਜੱਜ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨੂੰ ਉਹ ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਉਚਿਤ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਜੱਜ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਲਈ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲੈਣੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਨੁਛੇਦ 124 (1) ਵਿਚ ਬੜੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਜੱਜ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸਮੇਂ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲਈ ਜਾਵੇਗੀ। ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਅਤੇ ਜੱਜਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨੁਕਸ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਚ ਇਹ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਅਤੇ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਦੀ ਸਲਾਹ ਜ਼ਰੂਰ ਲਈ ਜਾਵੇਗੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਇਹ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਜੱਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸਲਾਹ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਅਨੁਛੇਦ 124 (2) ਦੀ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਅਖਤਿਆਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਉਪਬੰਧ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਉਹ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਜਾਂ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲਵੇ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਇਸ ਸਲਾਹ ਦੇ ਯੋਗ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਇਕ ਸਲਾਹਮਈ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਲਾਜ਼ਮੀ।

25 ਅਪ੍ਰੈਲ 1973 ਤੱਕ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸਬੰਧੀ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ ਕਿ ਵਰਿਸ਼ਠਤਾ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਅਗਲੇ ਜੱਜ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਉਦੋਂ ਟੁੱਟ ਗਈ ਜਦੋਂ ਤਿੰਨ ਸੀਨੀਅਰ ਜੱਜਾਂ

ਸਹਿਲਤ (Shelt) ਹੰਗਡੇ (Hegde) ਅਤੇ ਗਰੇਵਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜੱਜ ਏ.ਐਨੀ ਰੇਅ (Ray) ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨੇ ਇਕ ਜਨਤਕ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਜਨਤਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਕੀਲਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਉੱਤੇ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਚਿਤ ਠਹਿਰਾਇਆ ਕਿ ਲਾਅ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਹ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਈ ਕਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਅਹੁਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਰਿਸ਼ਠ ਜੱਜ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਜਨਵਰੀ 28, 1977 ਨੂੰ ਫਿਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਰਿਸ਼ਠ ਜੱਜ ਜਸਟਿਸ ਐਚ. ਆਰ. ਖੰਨਾ ਦੀ ਥਾਂ ਜਸਟਿਸ ਮਿਰਜ਼ਾ ਹਮੀਦੁੱਲਾ ਬੇਗ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਮੰਤਰੀ ਐਚ.ਆਰ. ਗੋਖਲੇ ਨੇ 28 ਜਨਵਰੀ 1977 ਨੂੰ ਇਕ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਸਟਿਸ ਦੀ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਘੋਸ਼ਿਤ ਨੀਤੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਜਸਟਿਸ ਐਚ.ਆਰ. ਖੰਨਾ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਤੇ ਕੋਈ ਧੱਬਾ ਨਹੀਂ। ਸ੍ਰੀ ਗੋਖਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਸਟਿਸ ਗੋਖਲੇ ਨੇ ਕੇਵਲ ਪੰਜ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਰਹਿਣਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜਸਟਿਸ ਬੇਗ 13 ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਦੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਸ੍ਰੀ ਗੋਖਲੇ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਹ ਵੀ ਧਾਰਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਦੇ ਉੱਚ ਪਦ ਦੇ ਇੰਨੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਮਿਸਟਰ ਖੰਨਾ ਨੇ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਣ ਦੱਸੇ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਯੋਗਤਾਵਾਂ :- ਅਮਰੀਕੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਜੇ ਸੈਨੇਟ ਇਸ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਤਾਂ ਅਮਰੀਕੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਜੱਜ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਾਡੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੇਵਲ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਬਲਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜੱਜ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਕੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਕੁਝ ਸੀਮਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਵਿਰੁੱਧ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਨੁਛੇਦ 124 (2) ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਜੱਜ ਲਈ ਉਦੋਂ ਹੀ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ ਜਦੋਂ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਵੇ।

(ੳ) ਜਿਹੜਾ ਲਗਾਤਾਰ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਕਿਸੇ ਇਕ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦਾ ਜੱਜ ਰਹਿ ਚੁਕਿਆ ਹੋਵੇ।

(ਅ) ਕਿਸੇ ਇਕ ਜਾਂ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਜਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਘੱਟੋ ਘੱਟ 10 ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਵਕੀਲ ਰਹਿ ਚੁਕਿਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ

(ੲ) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਉੱਘਾ ਕਾਨੂੰਨਦਾਨ ਹੋਵੇ।

ਅਹੁਦੇ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ :- ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜ ਲਈ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਉਮਰ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਨੁਛੇਦ 124 ਵਿਚ ਇਹ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਜੱਜ 65 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਮਰ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਜੱਜ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਜੱਜ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਬਸ਼ਰਤੇ ਕਿ ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਸਦਨ ਵਿਚ ਆਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਨ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਸਦਨ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਕੁਲ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਅਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਤੇ ਵੋਟ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਦੋ-ਤਿਹਾਈ ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਹ ਦੱਸ ਦੇਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜ ਕੇਵਲ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ ਨਾ ਕਿ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਚਾਹੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੈਨਿਕ ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੈ। ਅਨੁਛੇਦ 124 (4) ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਜੱਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਬੁਰੇ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ

ਅਯੋਗਤਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਬਰਤਰਫੀ ਸਬੰਧੀ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਮਹਾਂਵਿਯੋਗ ਦੀ ਵਿਧੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਕੰਮ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਜੱਜਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹੇਗਾ।

ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ :- ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਰਾਹੀਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਨੁਛੇਦ 125 (1) ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਤਨਖਾਹ ਮਿਲੇਗੀ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਦੂਜੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਰ ਜੱਜ ਅਜਿਹੇ ਭੱਤਿਆਂ ਅਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ, ਛੁੱਟੀਆਂ ਅਤੇ ਪੈਨਸ਼ਨ ਸੰਬੰਧੀ ਅਜਿਹੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਵਲੋਂ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਜੱਜ ਦੀ ਛੁੱਟੀ, ਪੈਨਸ਼ਨ ਭੱਤੇ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਆਦਿ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਦੇ ਅਹਿਤ ਵਿਚ ਹੋਵੇ, ਕੇਵਲ ਵਿੱਤੀ ਸੰਕਟ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਸੰਕਟ ਦੀ ਅਵਧੀ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਵਿਚ ਕਟੌਤੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਵਕਾਲਤ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ :- ਅਨੁਛੇਦ 124 ਦੀ ਧਾਰਾ 7 ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਜੱਜ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਸੱਤਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਕਾਲਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੇ ਵਕਾਰ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਇਸ ਉਪਬੰਧ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸੇਵਾ ਮੁਕਤ ਜੱਜ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਆਯੋਗ ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਉਤੇ ਕੋਈ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਭੂਤਪੂਰਵਕ ਜੱਜ ਜਸਟਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਆਪਾਤ ਸਥਿਤੀ ਦੌਰਾਨ ਹੋਈਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਮੈਂਬਰੀ ਆਯੋਗ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਿਤਨੇ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਹੋਰ ਆਯੋਗ ਬਿਠਾਏ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਸੇਵਾ ਮੁਕਤ ਜੱਜ ਸਨ।

ਵੱਖਰਾ ਅਮਲਾ (Separate Establishment) :- ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਅਮਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸੰਘੀ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਆਯੋਗ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨੌਕਰੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਸੰਸਦ ਰਾਹੀਂ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਰਾਹੀਂ ਬਣਾਏ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਖਰਚ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ, ਭੱਤੇ, ਪੈਨਸ਼ਨ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਚਿਤ ਵਿਧੀ ਵਿਚੋਂ ਖਰਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸੰਸਦ ਦੇ ਮਤਦਾਨ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸਥਾਨ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਅਗੇਤੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਾਲ ਇਹ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਰਾਹੀਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਥਾਨ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ :- ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ। (i) ਪ੍ਰਾਰੰਭਿਕ (ii) ਅਪੀਲੀ ਅਤੇ (iii) ਸਲਾਹ ਸੰਬੰਧੀ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ (3) ਵਿਚ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਬਾਰੇ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਨੁਛੇਦ 131 ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਨਿਰੋਲ ਸੰਘੀ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਝਗੜੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਰਾਜ ਇਕ ਪਾਸੇ ਅਤੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਇਕ ਰਾਜ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਝਗੜੇ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਘ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਝਗੜਿਆਂ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੈ। ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਨਵੇਕਲਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਦਾਲਤ

ਕੋਲ ਇਹਨਾਂ ਝਗੜਿਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ। ਇਥੇ ਇਹ ਦਸਣਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਇਕ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।

- (i) ਝਗੜਾ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹੱਦ ਜਾਂ ਕੰਮਾਂ ਨਾਲ ਹੋਵੇ। ਸਾਧਾਰਣ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਝਗੜਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਹੋਵੇ।
- (ii) ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਹ ਝਗੜੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਜਿਹੜੇ ਸਿਧੇ ਸੰਧੀ ਸਮਝੌਤੇ ਇਕਰਾਰ ਸਨਦ ਜਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਗੂ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਜੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣਗੀਆਂ ਜਾਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਕਿ ਇਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਇਹਨਾਂ ਝਗੜਿਆਂ ਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਾ ਹੋਵੇ।
- (iii) ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 262 ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਦ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਕੇ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅੰਤਰ-ਰਾਜੀ ਦਰਿਆਈ-ਘਾਟੀ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੰਡ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਸਬੰਧੀ ਝਗੜਿਆਂ ਜਾਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- (iv) ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 230 ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੱਤੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਮਸਲੇ ਦੀ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਣਗੇ।

ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਅਨੁਛੇਦ 32 ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਭਾਗ 111 ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਉੱਚਿਤ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਭਾਗ 111 ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਜਾਂ ਆਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਰਿੱਟ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਅਨੁਛੇਦ 32 ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਰਾਹੀਂ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਵਾਉਣ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਰਿਟ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਕਦੇ ਕਦੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੰਜ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਬਿਆਸ ਕੋਰਪਸ, ਮੈਡਾਮਸ, ਕਉ-ਵਰੰਟੋ, ਪ੍ਰੋਹੀਬਸਨ ਅਤੇ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ। ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਪ੍ਰਾਰੰਭਿਕ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪੀੜਤ ਧਿਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਰਾਹੀਂ ਆਉਣ ਦੀ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਸਿੱਧੀ ਅਰਜ਼ੀ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਦੀ ਅਨੁਛੇਦ 12 ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਅਨੁਛੇਦ 132 ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਝਗੜੇ ਸੰਘ ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਹ ਦਸਣਾ ਵੀ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ 42ਵੀਂ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਉੱਚਿਤਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਉੱਚਿਤਤਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਚੈਲੰਜ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ 33ਵੀਂ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਅਨੁਛੇਦ 32-A ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਵਿਚ ਯਥਾ ਸਥਿਤੀ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਰਾਜ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਉੱਚਿਤਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਨਿਰਣਾ ਲੈ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਅਪੀਲੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ :- ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਅਪੀਲੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਚਾਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :-

- (ੳ) ਅਜਿਹੇ ਕੇਸ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿਪਟਾਰੇ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ

(ਅਨੁਛੇਦ 132)

(ਅ) ਦੀਵਾਨੀ ਮੁਕੱਦਮੇ (ਅਨੁਛੇਦ 133)

(ੲ) ਫੌਜਦਾਰੀ ਮੁਕੱਦਮੇ (ਅਨੁਛੇਦ 134)

(ਸ) ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਦਾਲਤ ਜਾਂ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਦੇ ਨਿਰਣਯ, ਆਦੇਸ਼ ਵਿਰੁੱਧ ਅਪੀਲ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਗਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (ਅਨੁਛੇਦ 136)

ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਅਪੀਲ :- ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੀਵਾਨੀ, ਫੌਜਦਾਰੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਅਜਿਹੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਅਪੀਲ ਅਧਿਕਾਰ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਉਪਬੰਧ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਾਇਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹੀ ਅਪੀਲ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਉਦੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜੇ ਹਾਈਕੋਰਟ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣ-ਪੱਤਰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰੇ, ਫਿਰ ਅਪੀਲ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਣ-ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਾਈਕੋਰਟ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੇਸ ਵਿਚ ਉਠਾਇਆ ਗਿਆ ਕਾਨੂੰਨ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ।

ਦੀਵਾਨੀ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਵਿਚ ਅਪੀਲ :- ਇਕ ਦੀਵਾਨੀ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸੰਪਤੀ, ਵਿਆਜ ਦੁਆਇੰਦੇ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਾਉਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੋਡ ਆਫ ਸਿਵਿਲ ਪਰੋਸੀਜਰ ਦੀ ਧਾਰਾ 8 ਅਨੁਸਾਰ ਦੀਵਾਨੀ ਝਗੜਿਆਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਜਾਂ ਅਹੁਦੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਦੀਵਾਨੀ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਨਿਰਣਯ, ਡਿਗਰੀ ਜਾਂ ਅੰਤਿਮ ਅਦੇਸ਼ ਸਬੰਧੀ ਅਪੀਲ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। 1972 ਵਿਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ 30ਵੀਂ ਸੋਧ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਨੁਛੇਦ 33 ਦੇ ਉਪਬੰਧਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਨਿਰਣਯ, ਡਿਗਰੀ ਜਾਂ ਅੰਤਿਮ ਆਦੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਅਪੀਲ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ ਜੇ ਹਾਈਕੋਰਟ ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੱਤਰ ਦੇਵੇ ਕਿ (ੳ) ਝਗੜੇ ਦੀ ਵਸਤੂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਪਹਿਲੀ ਅਦਾਲਤ ਅਤੇ ਅਪੀਲੀ ਅਦਾਲਤ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ 20000 ਰੁਪਏ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ ਜਾਂ (ਅ) ਨਿਰਣਾ ਡਿਗਰੀ ਜਾਂ ਅੰਤਿਮ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ 20000 ਰੁਪਏ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਕਲੇਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੀਮਤ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਅਪੀਲ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ ਜੇਕਰ ਸਬੰਧਿਤ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਮੁਕੱਦਮੇ ਸਬੰਧੀ ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇਵੇ ਕਿ ਮੁਕੱਦਮਾ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਅਪੀਲ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੁਣ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ 30ਵੀਂ ਸੋਧ, 1972 ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਉਪਬੰਧ ਸੋਧੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਸੋਧ ਨੇ 143 ਅਨੁਛੇਦ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਧਾਰਾ (1) ਜੋੜ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸੋਧਿਤ ਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਦੀਵਾਨੀ ਅਪੀਲ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇ ਸਬੰਧਿਤ ਅਦਾਲਤ ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰੇ ਕਿ ਇਹ ਕੇਸ (ੳ) ਆਮ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਅਤੇ (ਅ) ਇਸਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਣਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤੀਹਵੀਂ ਸੋਧ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਕੇਸਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਪੀਲ ਲਈ ਮੁੱਲ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਹੈ ਹੀ ਠੀਕ ਕਿਉਂਕਿ ਕੇਵਲ ਮੁੱਲ ਹੀ ਅਪੀਲ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਪੈਮਾਨਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤਾਂ ਘੱਟ ਮੁੱਲ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਸਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਘੱਟ ਮੁੱਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਆਇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ ਹੈ। ਦੀਵਾਨੀ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਵਿਚ ਅਨੁਛੇਦ 136 ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਾਲ ਵੀ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਫੌਜਦਾਰੀ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਅਪੀਲ :- ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਫੌਜਦਾਰੀ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਵਿਚ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਅੱਗੇ ਅਪੀਲ ਸੁਣਨ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਅਦਾਲਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੇਵਲ ਸੀਮਿਤ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਾਲ ਹੀ ਫੌਜਦਾਰੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਵੀ ਕੌਂਸਲ ਅਪੀਲ ਸੁਣਦੀ

ਸੀ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 134 ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਫੌਜਦਾਰੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਨਿਰਣਯ ਅੰਤਿਮ ਆਦੇਸ਼ ਸਬੰਧੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ (ਓ) ਜਿਥੇ ਕਿ ਹਾਈਕੋਰਟ ਨੇ ਹੇਠਲੀ ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਬਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ (ਅ) ਹਾਈਕੋਰਟ ਨੇ ਹੇਠਲੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚੋਂ ਮੁਕੱਦਮਾ ਵਾਪਿਸ ਲੈ ਲਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਦੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ। ਇਹਨਾਂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਅਪੀਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਕਿ ਹਾਈਕੋਰਟ ਨੇ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਈ ਹੋਵੇ, ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਅਪੀਲ ਕਰਨਾ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਜਿਹੇਫੌਜਦਾਰੀ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇ ਹਾਈਕੋਰਟ ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰੇ ਕਿ ਕੇਸ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਸਦ ਕੋਲ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਫੌਜਦਾਰੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਅਪੀਲ ਸੁਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸੰਸਦ ਨੇ 1990 ਵਿਚ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ (ਫੌਜਦਾਰੀ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਅਪੀਲ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ) ਐਕਟ ਪਾਸ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਐਕਟ ਨੇ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਫੌਜਦਾਰੀ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਅਪੀਲ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਅਪੀਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ, ਹਾਈਕੋਰਟ ਨੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਬਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ 10 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਈ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਗੱਲ ਅਜਿਹੇ ਕੇਸ ਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਹਾਈਕੋਰਟ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਹਿੱਤ ਕਿਸੇ ਹੇਠਲੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚੋਂ ਲੈ ਲਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਈ ਹੋਵੇ।

ਅਪੀਲ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਗਿਆ :- ਅਨੁਛੇਦ 136 ਨੇ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਦਾਲਤ ਜਾਂ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਿਰਣੇ, ਡਿਗਰੀ ਜਾਂ ਆਦੇਸ਼ ਸਬੰਧੀ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਅਪੀਲ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਗਿਆ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਖਤਿਆਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਅਪਵਾਦ ਹੈ ਕਿ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਫੌਜਾਂ ਸਬੰਧੀ ਕਿਸੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਗਠਿਤ ਕਿਸੇ ਅਦਾਲਤ ਜਾਂ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਅਨੁਛੇਦ 136 ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਂ ਅਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਆਮ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਅਜਿਹੇ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ ਜਿਥੇ ਕਿ ਨਿਆਇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਦਖਲ ਦੇਵੇ। ਫਿਰ ਵੀ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਅਪੀਲ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਗਿਆ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰੀਖਣ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਣ ਜਾਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾ ਹੋਣ। ਅਨੁਛੇਦ 136 ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪੀਲ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਇਹ ਕੇਵਲ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਅਖਤਿਆਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਿਆਇ ਦੀ ਗਲਤ ਵਰਤੋਂ ਵਾਲੇ ਗੰਭੀਰ ਵਰਤੋਂ ਵਾਲੇ ਗੰਭੀਰ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਗਿਆ ਦੇ ਸਕੇ। ਨਿਆਇ ਦੀ ਗਲਤ ਵਰਤੋਂ ਕਾਨੂੰਨ ਰਾਹੀਂ ਸਥਾਪਿਤ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਅਪਨਾਉਣ ਤੋਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਦੀਵਾਨੀ, ਫੌਜਦਾਰੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਨਿਰਣਿਆ, ਡਿਗਰੀਆਂ, ਨਿਰਧਾਰਣਾਂ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਤੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਗਿਆ ਦੀ ਅਪੀਲ ਦਾਖਲ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸਲਾਹਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ :- ਅਨੁਛੇਦ 143 ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਵੇ ਕਿ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਜਾਂ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਜਨਤਕ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਉੱਤੇ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਫੌਰੀ ਰਾਇ ਲੈਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਜਿਹਾ ਮਾਮਲਾ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਭੇਜ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤ ਅਜਿਹੀ ਸੁਣਵਾਈ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਚਿਤ ਲਗੇ ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਦੇ ਹਾਊਸ ਆਫ ਲਾਰਡਜ਼ ਤੇ ਆਸਟਰੇਲੀਅਨ

ਹਾਈਕੋਰਟ ਤੋਂ ਉਲਟ ਸਾਡੀ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਕੋਲ ਸਲਾਹਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਕੁਝ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਕੋਲ ਅਜਿਹਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਸਲਾਹਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰੇ ਕਿ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਲੋਕ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਬੰਧੀ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਰਾਇ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਮਾਮਲਾ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲਈ ਭੇਜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਨਿਆਇ ਨਿਰਣਯ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਇਸ ਦੇ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਮੁਕੱਦਮਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਕੋਈ ਰਾਇ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਉਸ ਲਈ ਆਪ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਰਾਇ ਨੂੰ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਸੌਂਪੇ ਗਏ ਅਧਿਕਾਰ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਉਪਚਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਲੋਕ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਦੇਣ ਦੀ ਅਖਤਿਆਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਰਾਹੀਂ ਇੰਜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਰਾਇ ਨਿਆਇਕ ਘੋਸ਼ਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ 141 ਅਨੁਛੇਦ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਹ ਰਾਇ ਮੰਨਣ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਪਾਬੰਦ ਨਹੀਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਅਨੁਛੇਦ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਰਾਹੀਂ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਾਨੂੰਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਰਾਇ ਸਲਾਹਕਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਗਿਆ ਇਸ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਰਾਇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਆਵੇਸ਼ਕ ਨਹੀਂ।

ਆਪਣੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਪੁਨਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ :- ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 137 ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਕੋਲ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਿਰਣਿਆਂ ਅਤੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁਨਰ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੋਹਰਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਇਮਿਓਨਿਟੀ ਕੰਪਨੀ ਲਿਮਟਿਡ ਬਨਾਮ ਬਿਹਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਸੰਬੰਧ 'ਚ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚਕੁਝ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਰਣਯ ਤੋਂ ਵਿਰੋਧੀ ਨਿਰਣਯ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕ ਸਕੇ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਯਕੀਨ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਜਨ ਹਿਤ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਬਨਾਮ ਕਲਕੱਤਾ ਨਿਗਮ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਨੀਤੀ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਹੋਰਨਾਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਫਰਾਖਦਿਲੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨਿਰਣਿਆਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾ ਕਰਨਾ ਜਨਹਿਤ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸਥਿਰਤਾ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਉਥੇ ਵਿਚਲਨ ਤੋਂ ਇਜ਼ਕ ਇਸਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਅਨੁਛੇਦ 141 ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਰਾਹੀਂ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਾਨੂੰਨ ਭਾਰਤੀ ਸੀਮਾ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਲਈ ਮੰਨਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਬਾਕੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਤੋਂ ਹੈ।

ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਸਬੰਧੀ ਅਧਿਕਾਰ :- ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ 42ਵੀਂ ਸੋਧ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਅਨੁਛੇਦ 130 ਏ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਵੇਂ ਅਨੁਛੇਦ, ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਭਾਰਤ ਨੇ ਅਟਾਰਨੀ ਜਨਰਲ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਤੇ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਇਸ ਪ੍ਰਤਿ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਅਤੇ ਇਕ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਹਾਈਕੋਰਟਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਮੁਕੱਦਮੇ ਇਕੋ ਜਾਂ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੁਕਤਿਆਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਆਮ ਮਹੱਤਵ ਨਾਲ ਹੈ ਤਾਂ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਅਜਿਹੇ ਨੁਕਤਿਆਂ

ਨੂੰ ਹਾਈਕੋਰਟ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਲੈ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪ ਹੀ ਸਾਰੇ ਕੇਸਾਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਜੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੀ ਖਾਤਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਮੁਕੱਦਮੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਹਾਈਕੋਰਟ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਖਾਸ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਨੇ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਵੱਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਅਭਿਲੇਖ ਅਦਾਲਤ :- ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 129 ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਇਕ ਅਭਿਲੇਖ ਅਦਾਲਤ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਇਸ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਅਪਮਾਨ ਲਈ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸਮੇਤ ਅਜਿਹੀ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਅਜਿਹੀ ਅਦਾਲਤ ਹੈ ਜਿਸ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜੁਰਮਾਨਾ ਅਤੇ ਕੈਦ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਲਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ ਨੂੰ ਸਾਭਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਕ ਮੁੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਵੀ ਦਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਫੈਸਲਾਕੁੰਨ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।

ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਫੈਸਲੇ :- ਅਨੁਛੇਦ 145 ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਹੈ। ਸੰਸਦ ਦੀ ਵਿਧਾਨਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਨਿਯਮ ਘੜਣ ਸਬੰਧੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਰਾਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਕੋਈ ਨਿਯਮ ਸੰਸਦ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਮਿਤ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਮੁਕੱਦਮੇ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਅਦਾਲਤ ਜਾਂ ਤਾਂ ਖੁਲ੍ਹੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਆਪਣਾ ਨਿਰਣਾ ਸੁਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਤਾਰੀਖ ਮੁਕਰਰ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਸਬੰਧਿਤ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਕੇ ਨਿਰਣਾ ਸੁਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਤ ਜੱਜਾਂ ਦੇ ਬਹੁਮਤ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਨਿਰਣੇ ਤੇ ਪੁੱਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਜੱਜ ਨਿਰਣਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਜੱਜ ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਵਿਰੋਧੀ ਪੱਖ ਨੋਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਰੱਖਿਅਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਵੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅੰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅੰਗ ਵਲੋਂ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤੋਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟ ਉਲੰਘਣਾ ਹੈ। ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ। ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜ ਜਾਂ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਕਾਨੂੰਨ ਰਾਹੀਂ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਆਮ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਕਾਰਜ ਪਾਲਿਕਾ ਜਾਂ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ਤਾਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਹਨ।

ਰਾਜ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ (State Judiciary)

ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਅਤੇ ਅਧੀਨ ਅਦਾਲਤਾਂ (High Courts and Subordinate Courts)

ਤੁਸੀਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛਲੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕੇ ਹੋ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੰਘੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਕਹਿਰੀ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਾਨੂੰਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਲਾਰਡ ਬ੍ਰਾਈਸ ਨੇ ਤਾਂ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿਹਾ ਹੈ, “ਕਿਸੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣਤਾ ਜਾਣਨ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕਸਵੱਟੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।” ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਅਦਾਲਤ ਹੈ ਪਰ ਰਾਜ ਦੇ ਨਿਆਂ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੋਰ ਰਾਜ ਵਿਚ ਇਕ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸਤਵੀਂ ਸੋਧ (1956) ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਦ ਦੇ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਾਜਾਂ ਲਈ ਜਾਂ ਰਾਜ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਲਈ ਇਕੋ ਹੀ ਸਾਂਝੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਦੀ ਇਕੋ ਹੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਾਰਟ ‘ਏ’ ਅਤੇ ‘ਬੀ’ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਕੇਂਦਰ ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਪਾਰਟ ‘ਸੀ’ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ‘ਹਾਈ ਕੋਰਟ’ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਰਾਜਾਂ ਤਕ ਵਧਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਪੁਨਰ ਸੰਗਠਨ ਨਾਲ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘੱਟ ਗਈ ਤੇ ਇਸ ਐਕਟ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਿਤ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤਕ ਫੈਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅੰਡੇਮਾਨ ਅਤੇ ਨਿਕੋਬਾਰ ਨੂੰ ਕਲਕੱਤਾ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਭਾਰਤ ਦੀ ਇਕਹਿਰੀ ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਹਨ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਨਾ ਤਾਂ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲਾਂ ਜਾਂ ਕਾਰਜ-ਪਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ। ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਪ੍ਰਮਾਣ ਅਦਾਲਤ (Court of Record) ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਿਰਣਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਅਪਮਾਨ ਵਜੋਂ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਵੀ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ (Composition of the High Courts)

ਹਰ ਇਕ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁੱਖ ਜੱਜ (Chief Justice) ਤੇ ਬਾਕੀ ਹੋਰ ਜੱਜ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਰਾਹੀਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਹੈ। ਗਿਣਤੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਵਧਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਖਾਲੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਜਦੋਂ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜੱਜ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕੰਮ ਦੇ ਵਧਣ ਕਾਰਣ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਅਤਿਰਿਕਤ ਜੱਜਾਂ (Additional Judges) ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੀ ਮਿਆਦ ਦੋ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ (Appointment of Judges)

ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ

ਸਮੇਂ ਉਹ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਅਤੇ ਸਬੰਧਤ ਰਾਜ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸਮੇਂ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਤੇ ਉਸ ਰਾਜ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਬੰਧਿਤ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਦੀ ਸਲਾਹ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਢੰਗ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਆਪਣੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਰਾਜ ਪਾਲ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਕੇਂਦਰ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਦੇਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਜੱਜਾਂ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ (Qualifications of the Judges)

ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ :-

1. ਉਹ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਵੇ।
 2. ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਦੱਸ ਸਾਲ ਕਿਸੇ ਨਿਆਂ ਪਦਵੀ ਤੇ ਰਹਿ ਚੁੱਕਾ ਹੋਵੇ।
- ਜਾਂ
3. ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਵਿਚ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਦੱਸ ਸਾਲ ਤੱਕ ਐਡਵੋਕੇਟ ਰਹਿ ਚੁੱਕਾ ਹੋਵੇ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਵਕਾਲਤ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਐਡਵੋਕੇਟਾਂ ਨੂੰ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਲੱਗਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੇਕਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਉੱਘੇ ਕਾਨੂੰਨਦਾਨ ਹੋਣ।

ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਜੱਜ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪਦਵੀ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੋਹ ਚੁੱਕਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਮੰਨੇਗਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬਿਨਾਂ ਪੱਖਪਾਤ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਡਰ ਦੇ ਨਿਰਣੇ ਕਰੇਗਾ।

ਮਿਆਦ (Tenure)

ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਇਹ ਨਿਯਮ ਸੀ ਕਿ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਸੱਠ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਆਪਣੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ। 1963 ਇਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸੋਧ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰੀਟਾਇਰਮੈਂਟ ਦੀ ਉਮਰ 62 ਸਾਲ ਤਕ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਗਈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ। ਕੋਈ ਵੀ ਜੱਜ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੱਜ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਹਟਾਇਆ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਢੰਗ ਉਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਮਹਾਂਦੋਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਕਾਫੀ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਦਾ ਡਰਾਵਾ ਦੇ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਦਬਾਓ ਨਾ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ ਤੇ ਉਹ ਫੈਸਲੇ ਆਪਣੀ ਲਿਆਕਤ ਅਤੇ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕਣ।

ਤਬਦੀਲੀਆਂ (Transfers)

ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਇਕ ਕੋਰਟ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੀ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਤ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਬਦਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਰੀਟਾਇਰ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਪਾਬੰਦੀ (Restriction after Retirement)

ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦਾ ਰੀਟਾਇਰ ਜੱਜ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਵਕਾਲਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸਤਵੀਂ ਸੋਧ (1956) ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੁਣ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਰੀਟਾਇਰਡ ਜੱਜ ਆਪਣੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਹਾਈਕੋਰਟ ਅਤੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਵਕਾਲਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕਾਨੂੰਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਉਸ ਮੁਤਾਬਿਕ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਰੀਟਾਇਰ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਵਕਾਲਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਤਨਖਾਹ ਤੇ ਭੱਤੇ ਆਦਿ (Salaries and Emoluments)

ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਜੱਜਾਂ ਦੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ ਦੇ ਭੱਤੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। (Art 221 and Second Schedule) ਇਹ ਤਨਖਾਹਾਂ ਤੇ ਭੱਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਸੰਚਿਤ ਫੰਡ (Consolidation Fund) ਤੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕਟੌਤੀ ਸੰਸਦ ਜਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਜੱਜਾਂ ਦੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਉਦੋਂ ਹੀ ਕਟੌਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵਿੱਤੀ ਸੰਕਟ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਸਦ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਜੱਜਾਂ ਦੇ ਭੱਤੇ ਪੈਨਸ਼ਨ ਤੇ ਛੁਟੀਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕਿਸੇ ਜੱਜ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਨਿਯਮ ਅਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬਦਲੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਵੇ।

ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਸੰਚਿਤ ਫੰਡ ਤੋਂ ਤਨਖਾਹ ਦੇਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀ, ਕਾਰਜ-ਕਾਰਨੀ ਜਾਂ ਵਿਧਾਨ-ਮੰਡਲ ਤਨਖਾਹ ਵਿਚ ਕਟੌਤੀ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦੇ ਕੇ ਜੱਜਾਂ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਿਰੁੱਧ ਨਿਰਣਾ ਨਾ ਕਰਾ ਸਕੇ। ਯਾਦ ਰਹੇ ਕਿ ਸੰਚਿਤ ਨਿਧੀ ਵਿੱਚੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਕਟੌਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਿਰਣੇ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਤੇ ਨਿਡਰਤਾ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਸੇਵਾ ਨਿਵਰਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਪੈਨਸ਼ਨ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੀ ਨਿਰਪੱਖਤਾ (Independence of High Court)

ਸੰਵਿਧਾਨ ਰਾਹੀਂ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਪਬੰਧ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ :-

1. ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਚੀਫ ਜਸਟਿਸ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਤੇ ਬਾਕੀ ਹੋਰ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਰਾਜ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਉਸ ਦੀ ਕੇਵਲ ਸਲਾਹ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
2. ਜੱਜਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ (Tenure) ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਦੀ ਉਮਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਰਾਹੀਂ ਨਿਯਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣਾ ਬੜਾ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਦ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਮਿਲਕੇ ਹੀ ਹਟਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਸਦਨ ਦੇ ਕੁਲ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਅਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਤੇ ਵੋਟ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ 2/3 ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਪਾਸ ਭੇਜ ਦੇਣ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜੱਜ ਨੂੰ ਪੱਦ ਤੋਂ ਹਟਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ।
3. ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਉਸ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਉਹ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਣ ਵਕਾਲਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।
4. ਤਨਖਾਹਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਰਾਹੀਂ ਨਿਯਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਭੱਤੇ ਤੇ ਪੈਨਸ਼ਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਪਿਛੋਂ ਘਟਾਏ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ।
5. ਤਨਖਾਹਾਂ, ਭੱਤੇ ਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸੰਚਿਤ ਫੰਡ ਤੋਂ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਵੋਟ ਰਾਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕਟੌਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।
6. ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਆਪ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੰਮ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ ਤੇ ਉੱਤਰਦਾਈ ਹਨ।

ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ (Powers and Jurisdiction of the High Courts)

ਹਰ ਇਕ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ :-

1. ਨਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ

2. ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਬੰਧੀ

ਨਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕੰਮ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਮੁੱਢਲੇ ਅਤੇ ਅਪੀਲੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ। ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਦਾਲਤ (Court of Record) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਾਈਕੋਰਟ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਰਿਟਾਂ (Writs) ਵੀ ਜਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ (Original Jurisdiction)

ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਲਗਭਗ ਉਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਨਵੇਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਤਬਦੀਲੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਲੈਟਰਜ਼ ਪੈਟੈਂਟ (Letters Patent) ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਂਤਿਕ ਐਕਟ ਹਨ। ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਤੇ ਸਿਵਲ ਅਤੇ ਫੌਜਦਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਦੀਵਾਨੀ ਅਤੇ ਫੌਜਦਾਰੀ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ (Civil and Criminal Code) ਹੈ। ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਮੁੱਢਲੇ ਤੇ ਅਪੀਲੀ ਦੋਵੇਂ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਲਕੱਤਾ, ਬੰਬਈ ਤੇ ਮਦਰਾਸ ਦੀਆਂ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਪਾਸ ਮੁੱਢਲੇ ਤੇ ਅਪੀਲੀ ਦੋਵੇਂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨੀ ਅਤੇ ਫੌਜਦਾਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰੈਜੀਡੈਂਸੀ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਬੰਬਈ ਅਤੇ ਮਦਰਾਸ ਲਈ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਫੌਜਦਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਵਲੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਸਿਟੀ ਸਿਵਲ ਕੋਰਟਸ ਪਾਸ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਝਗੜੇ ਦੀ ਰਕਮ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਅੱਜ ਵੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿਟੀ ਸੈਸ਼ਨ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਇਕ ਦੀਵਾਨੀ ਅਦਾਲਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਕਲਕੱਤਾ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਉਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਮਾਤਰ ਅਸਰ ਪਿਆ ਹੈ। ਨੌਕਾ ਅਧਿਕਾਰ (Admiralty), ਵਸੀਅਤ (Will), ਤਲਾਕ (Divorce), ਵਿਆਹ ਵਿਧੀ (Marriage Laws), ਕੰਪਨੀ ਵਿਧੀ (Company Laws) ਤੇ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦਾ ਅਪਮਾਨ (Military Tribunals) ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਨਵੇਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕੋਰਟਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਮਾਲੀਏ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਸੂਲੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੁਝ ਮਾਮਲੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਹਨ।

ਰਿਟਾਂ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Power Concerning Writs)

ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੋਈ ਵੀ ਮੁਕੱਦਮਾ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਹਾਈਕੋਰਟ ਰਿਟਾਂ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਰਿਟਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਵਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੇਵਲ ਕਲਕੱਤਾ, ਬੰਬਈ ਤੇ ਮਦਰਾਸ ਦੀਆਂ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁੱਢਲੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਰਿਟ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਹੁਣ ਅਨੁਸ਼ੇਦ 226 ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੀਆਂ ਕੋਰਟਾਂ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਕਸਦ ਲਈ ਰਿਟ (Writ) ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸੋਧ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਰਿਟ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਇਸ ਸੋਧ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਰਿਟ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਰਿਟ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਾਰਣ ਨਿਯਮ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਿਟ ਉਦੋਂ ਹੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਹੋਰ ਦੂਸਰੇ ਸਾਧਨ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ, ਪਰ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਰਿਟ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਪਹਿਲਾਂ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਬੰਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰਨ ਦੀ ਰਿਟ (Writ of Habeas Corpus) ਹੀ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਰਖੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਪੁੱਛ ਪੜਤਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਰਮ ਆਦੇਸ਼ (Mandamus), ਮਨਾਹੀ ਦਾ ਰਿਟ (Writ of Prohibition)

ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰੀਖਿਆ (Quo-warranto) ਅਤੇ ਵੇਰਵਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਿਟ (Certiorari) ਵੀ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਰਿਟ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੌਂਪੀ ਗਈ। ਇਹ ਕੰਮ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਜਸਟਿਸ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੇ ਰਾਮੇਸ਼ ਥਾਪਰ ਬਨਾਮ ਮਦਰਾਸ ਵਿਚ ਵਿਚ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਲਈ ਹੀ ਰਿਟ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਉਹਨਾਂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਰਿਟ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕਿਸੇ ਸਾਧਾਰਣ ਕਾਨੂੰਨੀ ਨੁਕਤੇ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ ਬਸ਼ਰਤੇ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਰਿਟ ਸਥਾਪਿਤ ਅਸੂਲਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਉਚਿਤ ਉਪਾਅ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦਾ ਖੇਤਰ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਸਦ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪੈਟੀਸ਼ਨਾਂ (Petitions) ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਕੰਮ ਚੋਣ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲਾਂ (Election Tribunal) ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਅਪੀਲ ਸਬੰਧੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ (Appellate Jurisdiction)

ਸਾਰੀਆਂ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਨਿਰਣਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਪੀਲ ਸੁਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਫੌਜਦਾਰੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਇਕ ਦੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਦੰਡ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨਿਰਣੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਪੀਲ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਵਲੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਪਾਸੋਂ ਕਰਵਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਫੈਸਲੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਪੀਲ 30 ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਰਜਿਸਟਰ ਕੋਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਇਹਨਾਂ ਫੌਜਦਾਰੀ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਤੋਂ ਤੁੰਟ ਦਿਵਾਨੀ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵੀ ਸੁਣਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ 5000 ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਹਾਈਕੋਰਟ ਪੈਟੈਂਟ ਤੇ ਡਿਜ਼ਾਇਨ ਵਿਰਾਸਤ, ਭੂਮੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤੇ ਦੀਵਾਨੀਆਪਨ ਆਦਿ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਪੀਲ ਸੁਣਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਵੀ ਮੁਕੱਦਮਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਸੁਆਲ ਹੋਵੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਅਪੀਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਬੰਧੀ ਅਧਿਕਾਰ (Administrative Powers)

ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਧੀਨ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਫੌਜੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਇਸ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਤੇ ਨਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਦੋਵੇਂ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਅਧੀਨ ਅਦਾਲਤਾਂ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਨਿਆਂ ਅਧਿਕਾਰਣ (Tribunals) ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿਰਤ ਨਿਆਂ-ਅਧਿਕਾਰਣ (Labour Tribunal), ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਨਿਆਂ-ਅਧਿਕਾਰਣ (Transport Tribunal) ਆਦਿ। ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਅਧੀਨ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਧੀਨ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਸੁਆਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਅਜਿਹੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਤਬਦੀਲ ਕਰਵਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਧੀਨ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਕਾਰਜਵਿਧੀ, ਰਿਕਾਰਡ, ਰਜਿਸਟਰ ਤੇ ਹਿਸਾਬ ਆਦਿ ਰਖਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਆਪਣੀਆਂ ਅਧੀਨ ਅਦਾਲਤਾਂ ਲੰਬੀ ਨਿਯਮ ਤੇ ਵਿਨਿਯਮ (Rules and Regulations) ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਇਕ ਅਧੀਨ ਅਦਾਲਤ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਅਧੀਨ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਧੀਨ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਸਟਾਫ, ਕਲਰਕ ਦੂਜੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਤੇ ਵਕੀਲ ਆਦਿ ਦੀ ਫੀਸ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਦਾਲਤਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਬਾਰੇ ਨਿਯਮ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਮਾਣ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ (Court of Record)

ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਪ੍ਰਮਾਣ ਅਦਾਲਤ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਕੋਲ ਪ੍ਰਮਾਣ ਅਦਾਲਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਅਪਮਾਨ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਣ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ : 1. ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਰੀਕਾਰਡ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਫੈਸਲੇ ਛਾਪੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬਾਕੀ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 2. ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਪਮਾਨ (Contempt of Court) ਲਈ ਦੰਡ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨਿਆਇਕ ਪੁਨਰ ਨਿਰੀਖਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Power of Judicial Review)

ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅੰਗ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਨਿਆਇਕ ਪੁਨਰ ਨਿਰੀਖਣ ਨਿਆਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਅਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕਤਾ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਕਾਨੂੰਨ ਜਾਂ ਆਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਅਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਕੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਨਿਆਇਕ ਪੁਨਰ ਨਿਰੀਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਜਨਮਦਾਤਾ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਮਾਰਸਨ ਅਨੁਸਾਰ, “ਨਿਆਇਕ ਪੁਨਰ ਨਿਰੀਖਣ ਦਾ ਭਾਵ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂਕਾਰੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਕਾਰਜਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਲਿਖਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਵਰਜਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂ ਉਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਾਂਗ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਆਇਕ ਪੁਨਰ ਨਿਰੀਖਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਅਤੇ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਅਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਨੁਛੇਦ ਜਾਂ ਧਾਰਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਵੇ। ਇਥੇ ਇਹ ਨੋਟ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ 42ਵੀਂ ਸੋਧ ਨੇ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਕੇਂਦਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਰਖਦੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਗੈਰ ਵਿਧਾਨਕ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ 43ਵੀਂ ਸੋਧ ਦੁਆਰਾ ਪਹਿਲੇ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਸੰਸਦੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਫੈਸਲੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਪਾਸ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਮੁਕੱਦਮਾ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Power to Transfer Cases)

ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਅਧੀਨ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੁਕੱਦਮੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਮੰਗਵਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਜੇ ਇਹ ਸਮਝੇ ਕਿ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਮੁਕੱਦਮੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਮੰਗਵਾਉਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਆਪ ਪੂਰੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਾਂ ਸਿਰਫ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ ਕਰਕੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਅਧੀਨ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਨਿਰਣੇ ਲਈ ਭੇਜ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਦੋ ਕੇ ਛੋਟੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੋਣ ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਈ ਗਈ ਹੈ।

ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦਾ ਖੇਤਰ ਰਾਜ ਤੇ ਸੰਘੀ ਨਿਯਮਾਂ ਤਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੰਘੀ ਤੇ ਸਮਵਰਤੀ ਸੂਚੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਫੈਲਾਓ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸੰਸਦ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਰਾਜ ਤੇ ਸਮਵਰਤੀ ਸੂਚੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਫੈਲਾਓ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਬੈਠਕਾਂ ਬਾਰੇ, ਵਕਾਲਤ ਬਾਰੇ ਤੇ ਹੋਰ ਸਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਪੂਰਣ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।

ਸਾਰੀਸ਼

ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਰਾਜ ਦੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ, ਰਾਜ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਦੀ

ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਦਾ ਢੰਗ ਬੜਾ ਕਠਿਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਆਦਿ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੌਰਾਨ ਘਟਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਪਾਸ ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ ਅਪੀਲੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਿਟ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਦਾਲਤ ਵੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਅਧੀਨ ਅਦਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਰਾਜ ਦੇ ਹਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਫੌਜਦਾਰੀ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਹਨ।

SUGGESTED BOOKS

1.	G. N. Joshi	:	The Constitution of India, pp. 151-86.
2.	M. P. Sharma	:	The Govt. of Indian Republic, Chapter 10
3.	Report of Law Commission	:	The Govt. of Indian Publication
4.	S.S. Nanda	:	Constitution of India (Pbi. Ed.)
5.	G.S. Deol	:	- do -

Type Setting :

Department of Distance Education, Punjabi University, Patiala.
